

KRITIEK

16

de vrede?

Tijdschrift van het Genootschap
voor Fenomenologie en Kritiek

1988.2

I.S.S.N. 0770-5271

KRITIEK

16

de vrede?

Tijdschrift van het Genootschap
voor Fenomenologie en Kritiek

1988.2

Beginselverklaring :

Onder kritiek wordt niet alleen maar de beoordeling verstaan van het al of niet overeenkomen van een gegeven antwoord met een gegeven vraagstelling, of een gegeven oplossing met een gegeven doelstelling, maar voornamelijk het bepalen van de juistheid van de vraagstelling of doelstelling. Het tijdschrift is filosofisch, voor zover deze kritiek een taak van de filosofie vormt. Het staat open voor andere dan zuiver filosofische bijdragen voor zover deze kritiek in de bedoelde zin inhouden.

*

Redactie : R.Boehm, W.Coolsaet, L.Frederix,
S.Lavaert, J.Moyaert, G.Quintelier, G.Van den Enden,
C.Van Kerckhove, L.Vanneste, P.Willemarck.

Vormgeving : M.J.T'Joen.

Sekretariaat : J.Moyaert en G.Quintelier.

Adres : Tijdschrift 'Kritiek'
Seminarie voor moderne wijsbegeerte
Blandijnberg 2
9000 Gent (België)

*

Jaarabonnement (2 à 3 nummers) : BF 300,-; fl. 18,-
Jaarabonnement voor studenten : BF 200,-; fl. 12,-
Enkelvoudig nummer : BF 150,-; fl. 9,-
Enkelvoudig nummer studenten : BF 100,-; fl. 6,-
Betalingen op rekening : 448-0600001-57 met
vermelding "Jaarabonnement Kritiek (en jaartal)".
Betalingen per internationale postwissel, met
vermelding "Kritiek t.a.v. Johan Moyaert".

- -

POLITIEKE STELLINGNAME

POGING TOT EEN BIJDRAGE TOT DE VERDUIDELIJKING VAN
DE EISEN GESTELD AAN EEN 'NIEUW POLITIEK DENKEN'.

Mij aansluitend bij het voorstel om voor onze samenkomst in de eerste plaats het thema te behandelen van een 'Nieuwe aanpak voor de oplossing van bestaande problemen tussen Oost en West', zou ik mij graag wat nader inlaten met de eis tot een 'nieuw politiek denken', door Michail Sergejevitsch Gorbatsjov gesteld sinds hij verkozen werd (op 11 mei 1985) tot sekretaris-generaal van de KPSU.(*). Velen zullen menen dat dit een nogal abstrakt thema is, abstrakt zoals het 'denken' in het algemeen, en geen zeer concrete 'aanpak van de oplossing van bestaande conflicten tussen Oost en West'. Ik geef het toe. Maar ik versta niet waarom veel mensen altijd slechts zo'n uitgesproken voorliefde hebben voor het 'konkrete', en zo'n afkeer van al het 'abstrakte'. Het konkrete is toch niet reeds door het feit zelf dat het konkreet is, schoon en goed en juist. Dood en oorlog, honger en ellende zijn zeer konkrete zaken. En abstrakte voorstellingen zijn inderdaad veelal werkelijkheidsvreemd en misleidend, niet echter omdat ze abstrakt zijn, maar enkel dan wanneer in hen van het belangrijke afgezien en 'abstraktie gemaakt' wordt en aan het onwezenlijke en onverschillige vastgehouden wordt : wanneer het dus 'verkeerde' abstrakties zijn.

De 'idee' van een 'nieuw politiek denken' is misschien iets 'abstrakts'. Maar hebben wij niet aan deze 'idee' en natuurlijk ook aan het feit dat ondertussen onder de invloed van Gorbatsjov met dit 'nieuwe politieke denken' zelf een beslissende aanvang werd gemaakt, te danken, dat in de laatste jaren en-

kele zeer concrete wantoestanden in de wereld konden worden ingeperkt ? Ik bedoel natuurlijk de overeenkomst tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten tot de vernietiging van een hele, uiterst gevaarlijke afdeling van massamoord-wapens (in het jargon van de alfabeten 'INF' genoemd), de stappen tot demilitarisering van de Afghaanse tragedie, de wapenstilstand tussen Irak en Iran, het uitzicht op een einde aan de oorlogstoestand tussen Angola en Zuid-Afrika en de bevrijding van Namibië, een zweem van hoop ook in Nicaragua en in de Westelijke Sahara. Is dit alles niet, ik herhaal het, in de eerste plaats te danken aan de 'abstrakte' aanvang van een 'nieuw politiek denken'? Op dit 'nieuwe politieke denken' berust - natuurlijk slechts in zekere mate, dat geef ik toe - al onze hoop. Het is de moeite waard niet al te haastig 'konkreet' te willen worden.

Met dit nieuwe politieke denken is, zoals gezegd, reeds een beslissend begin gemaakt, maar wij mogen ook niet bij dit begin blijven staan. Want het blijft nog 'abstrakt' in nog een andere zin, die men als volgt pleegt uit te drukken : het blijft onduidelijk, het is nog onvoldoende duidelijk, waar het precies moet op neerkomen en wat het vereist. Dit is een poging iets bij te dragen tot de verduidelijking van de eisen die noodzakelijk moeten gesteld worden aan het nieuwe politieke denken. Ik wil hierna, steeds in aansluiting met aanwijzingen van Gorbatsjov, zoals hij die heeft gegeven in zijn boek 'O perestrojke i novom mysjlenii' (Russisch Moskou 1988), vier hoofdvereisten pogen te verduidelijken :

1. het afzien van elke vorm van 'eindoplossing' van de problemen van de mensheid;
2. de erkenning van de onophefbaar konfliktuele levensvoorwaarden van de mensheid, waaraan met geen enkel geweld een einde te stellen is;
3. het inzicht, in het bijzonder, in de onophefbare

spanning tussen twee basisbehoeften van de mensen : het verlangen te overleven - en het verlangen naar een zin van het leven;

4. het inzicht dat in het politieke leven, in de samenleving van de mensen, de manier waarop iets overkomt (d.i., hoe de dingen 'schijnen' te zijn) van minstens even grote werkelijke betekenis is als het zijn (d.i., zoals de dingen 'in werkelijkheid' zijn).

1. Wat ik bedoel met de eis dat we afstand moeten doen van elke vorm van 'eindoplossing' van de problemen van de mensheid - er is aanleiding toe dit woord hier te gebruiken, dat door zijn gebruik door het Duitse fascisme een afschuwwekkend woord geworden is -, kan ik gemakkelijk verduidelijken door de volgende uitspraken van Gorbatsjov : 'Noch de Sovjet-Unie noch de Verenigde Staten zijn in staat hun wil aan anderen op te leggen. Men kan onderdrukken, dwingen, omkopen, kapotmaken of verwoesten, maar slechts voor een beperkte tijd. Bekeken vanuit de lange-termijnpolitiek op wereldniveau zal niemand in staat zijn om anderen aan zich te onderwerpen' (p. 161 in de Nederlandse uitgave, Spectrum 1987). Gorbatsjov distantieert zich in het bijzonder van een 'voorspelling' waaraan in de Sovjet-Unie 'lang werd vastgehouden' : 'een derde wereldoorlog zou, indien veroorzaakt door het imperialisme, tot nieuwe sociale omwentelingen leiden die definitief zouden afrekenen met het kapitalisme, en dat zou wereldvrede betekenen' (p. 172). Ik geloof dat een nieuw politiek denken aan ons de eis stelt ons helemaal los te maken van de voorstelling dat de mensheid zich op weg bevindt naar een eindtoestand, zij het pas in een verre toekomst, waar al haar problemen definitief opgelost zouden zijn. Het enige en hoogste gebod zou dan zijn deze toestand met alle middelen

tegemoet te snellen : 'met alle middelen' - hoe vanzelfsprekend lijkt de voorstelling van zulk een verheven einddoel te rechtvaardigen wat deze drie woorden tot inhoud hebben.

Ik wil mijn mening verder verduidelijken door te verwijzen naar een uitspraak van Karl Marx. Hij zegt eens over Ricardo : 'Hij wil de produktie ter wille van de produktie, en met recht. Zou men willen beweren, zoals sentimentele tegenstanders van Ricardo gedaan hebben, dat de produktie niet als dusdanig het doel is, dan vergeet men dat de produktie ter wille van de produktie niets anders betekent dat de ontwikkeling van de menselijke produktiekrachten, en bijgevolg de ontwikkeling van de rijkdom van de menselijke natuur als doel op zichzelf. Stelt men, zoals Sismondi, het welzijn van de enkeling tegenover dit doel, dan beweert men dat de ontwikkeling van de soort stopgezet moet worden om het welzijn van de enkeling te verzekeren, dat dus bv. geen oorlog mag worden gevoerd, waarin in ieder geval enkelingen kapotgaan... Dat deze ontwikkeling van de bekwaamheden van de mens als soort, ofschoon ze eerst gebeurt op kosten van de meerderheid van de menselijke individuen en van hele klassen van mensen, uiteindelijk dit antagonisme doorbreekt..., dat dus de hogere ontwikkeling van de individualiteit enkel gekocht wordt door een historisch proces waarin individuen opgeofferd worden, dat wordt niet begrepen' (MEW, 26-2, p. 111). Ook als wij ons marxisten voelen, moeten wij ons van dit soort ontwikkelingsfetichisme - een vreemd element, meen ik, in het humanistisch denken van Marx - bevrijden : er is geen doel van de ontwikkeling in naam waarvan 'de meerderheid van de menselijke individuen' en van 'hele klassen van mensen' zou mogen of zelfs moeten opgeofferd worden. Wat zegt Gorbatsjov hierover ? 'Een nieuwe manier van denken en handelen is noodzakelijk. Sterker nog,

de geschiedenis kan niet wachten; de mens kan het zich niet meer veroorloven tijd te verliezen. Morgen is het misschien te laat, en overmorgen komt misschien nooit' (p. 163).

2. Waarop de (eerste) eis, dat we moeten afzien van om 't even welke 'eindoplossing' van de problemen van de mensheid, op uitloopt, is deze (tweede) eis : dat we de onophefbaar konfliktuele levensvoorwaarden van de mensheid moeten aanvaarden. De mensen leven nu eenmaal in een onophefbaar konfliktuele verhouding tot de niet-menselijke natuur, ze zijn voor hun overleving op de natuur aangewezen, ze kunnen haar niet ten nutte maken zonder haar te beschadigen, wat hen dan weer zelf schade berokkent. Mensen en mensengroepen leven ook onder elkaar in onophefbaar konfliktuele verhoudingen. De behoeften en belangen van ouderen en jongeren, vrouwen en mannen, zieken en gezonden zijn op velerlei wijze onderling onmeetbaar (wat het soms moeilijker maakt dan wanneer ze ronduit met elkaar strijdig zijn); pogingen tot een politieke vereffening voeren tot nieuwe conflicten, in het bijzonder tussen de massa van de mensen en hun woordvoerders (zij het ook dat zij democratisch, en dus meerderheid tegen minderheid, werden verkozen). Ik vermeld maar even de onvermijdelijk konfliktuele verhouding tussen de belangen van bv. kust- en woestijnbewoners, van de bewoners van tropische en arktische gebieden, van de bezitters van grondstoffen en de vervaardigers van industrieproducten, enz. Ieder mens afzonderlijk ervaart zijn hele leven lang, ja dagelijks en van uur tot uur, hoe hij met zichzelf in konflikt geraakt : telkens wanneer hij beslissingen te nemen heeft. We moeten daarmee leven : het zou kunnen dat het gebruik van geweld niets anders is dan het enige middel om aan alle conflicten 'voor eens en altijd' een einde te stellen - of ten minste, dat te proberen. Zijn gewelddadige mensen

eigenlijk geen zwakkelingen, zijn zij het niet die niet in staat zijn met conflicten en spanningen te leven ?

Hier moet ik woorden van Gorbatsjov aanhalen die ik zelf wel niet misversta, maar die misverstaan kunnen worden en daarom een rechtzetting behoeven. Hij zegt : 'De mensen zijn spanningen en conflicten moe' (p. 162). (**) Ik geloof dat wat Gorbatsjov bedoelt, enkel dit is : de mensen willen het niet langer dulden bestendig blootgesteld te zijn aan de dreiging van gewelddadige 'oplossingen' van de spanningen en conflicten waarin ze leven. Zouden de mensen in ernst alle spanningen en conflicten moe zijn, dan waren ze op een dwaalspoor geraakt : ze zouden levensmoe zijn - en zelf blootgesteld aan de verleiding tot gewelddadigheid. Ik geloof dat Gorbatsjov met mij akkoord kan gaan, want hij vervolgt : 'Zij verkiezen het zoeken naar een veiliger en betrouwbaarder wereld, een wereld waarin iedereen zijn eigen filosofische, politieke en ideologische opvattingen en zijn levenswijze zou kunnen behouden !' (t.z.p.). Wat is dat anders, vraag ik mij af, dan de erkenning van de onophefbaar konfliktuele levensvoorwaarden van de mensen ? Want precies op het gebied van de 'filosofische, politieke en ideologische opvattingen', waarover Gorbatsjov het hier heeft, bestaan er ook zeer erge conflicten : tussen idealisten en cynici, individualisten en socialisten, pragmatici en fundamentalisten - om nog te zwijgen van verdedigers van het traditionele en van een nieuw politiek denken.

Ik wil ter verduidelijking iets citeren uit een hoofdartikel van een vooraanstaand Belgisch dagblad : 'In een land zonder botsende gemeenschappen, zonder institutionele spanningen, met staatsvormen in ruststand, kunnen regeerders en politici zich ongestoord en ten volle wijden aan de bevordering van de welvaart en de sociale rechtvaardigheid, aan problemen

van morele aard, aan de verbetering van het onderwijs en de aanmoediging van het wetenschappelijk onderzoek' ('De Standaard', 9.IX.1988). Aan welk land mag de schrijver van dit artikel wel gedacht hebben ?

3. De (tweede) eis, dat wij de onophefbaar konfliktuele levensvoorwaarden van de mensheid moeten erkennen, brengt op haar beurt de (derde) eis met zich mee : de eis dat wij in het bijzonder inzicht moeten verkrijgen in de onophefbare spanning tussen twee basisbehoeften van de mensen : het verlangen te overleven (voor een redelijke levensduur, en zonder gewelddadig en voortijdig einde), en het verlangen naar een zin van het leven. De mensen en ook hele mensengroepen, bv. volkeren, willen niet enkel om elke prijs overleven (en daartoe hun materiële behoeften bevredigen, omdat de niet-bevrediging hen met de dood bedreigt), zij willen ook een zin van hun leven kunnen zien; ja, ze worden bereid gevonden hun leven (hun overleving) op het spel te zetten ter wille van een zin van hun leven. De leuze van de Franse revolutie luidde oorspronkelijk : Liberté, égalité, fraternité - ou la mort ! De tweespalt tussen deze twee menselijke behoeften is wellicht de wortel van het onophefbaar konfliktueel karakter van het menselijk leven.

Gorbatsjov weet dat zeer goed; hij schrijft : 'Revoluties en bevrijdingsbewegingen groeien op nationale bodem. En ze steken de kop op wanneer armoede en onderdrukking van de massa ondragelijk worden, wanneer de nationale waardigheid wordt vernederd en wanneer een natie het recht wordt ontzegd om zelf over haar eigen lot te beslissen' (p. 176). Het inzicht zou echter vereisen, zo meen ik, dat voor het tweede 'wanneer' de woorden 'of echter ook' worden ingevoegd, maar eigenlijk ook dat het woord 'onderdrukking' niet enkel met de 'armoede' verbonden wordt : alle drie

gevallen, door Gorbatsjov opgenoemd, zijn vormen van onderdrukking van menselijke behoeften. Kenmerkend is, zoals de geschiedenis leert, dat mensen, in het gegeven voorbeeld volkeren, enerzijds bereid gevonden worden armoede te verdragen ter wille van de nationale waardigheid en van het recht zelf over hun lot te beslissen; maar dat anderzijds volkeren, ook zonder armoede te leiden, bereid gevonden worden in opstand te komen wanneer hun nationaal eergevoel en het verlangen zelf over hun lot te beslissen in het gedrang komen. Zonder het inzicht in deze tweedracht binnen de menselijke drijfveren zou het nieuwe politieke denken zich inderdaad in een werkelijkheidsvreemde abstraktie verliezen en zou het niet in staat zijn bestaande en nieuw opduikende conflicten tussen de mensen zo tegemoet te komen dat een gewelddadige beslechting kan voorkomen worden.

De volgende uitspraak van Gorbatsjov is daarom, zo vind ik, ten zeerste aan verbetering toe: 'Centraal in de nieuwe manier van denken staat de erkenning van de prioriteit van de menselijke waarden, of preciezer gezegd: van het voortbestaan van de mensheid' (p. 170). Neen: er is een onderscheid en een spanningsverhouding tussen louter overleven en de waarde van het leven, een leven, dat niet enkel voortduurt, maar waard is geleefd te worden.

4. De vierde eis aan een nieuw politiek denken is de eis dat wij moeten inzien dat het in de politiek, en zelfs in de samenleving tussen mensen in 't algemeen, doorgaans minstens evenzeer erop aankomt hoe de dingen zich ('juist' of 'verkeerd') vertonen dan hoe ze 'in werkelijkheid' zijn. Het gedrag en het handelen van de mensen wordt in de eerste plaats bepaald door hoe de dingen schijnen te zijn, en deze schijn is werkzaam, geheel onafhankelijk van het feit of hij 'juist' of 'verkeerd' is. Als mensen en men-

sengroepen zich in hun gedrag en handelen laten motiveren door 'verkeerde' opvattingen, dan kan men die niet zomaar het hoofd bieden door eenvoudige 'rechtzettingen'. Rechtzettingen baten weinig, als ze niet bewezen worden, maar bewijzen moeten steunen op vooropstellingen (daarvoor is er een logica), en het is de vraag of diegenen die men van hun verkeerde opvattingen wil afbrengen, de vooropstellingen delen waarop men steunt bij de bestrijding van hun opvattingen. Vooropstellingen steunen op hun beurt (als ze ten minste niet willekeurig gesreld zijn) op 'eerste' vooropstellingen, die men 'principes' noemt, en die niet meer logisch te bewijzen zijn. Hoe zulke principes van hun kant toch nog te begronden zijn, dat is het onderzoeksgebied van de filosofie. Het hoofd bieden aan de werkzaamheid van een bestaande schijn, is niet, zoals men ziet, eenvoudigweg een zaak van loutere 'rechtzetting'. De eerste vereiste is bijgevolg, voor alles de werkzaamheid, de werkelijkheid van het 'schijnbare' te begrijpen en er rekening mee te houden. (Ik zou nog de samenhang kunnen verduidelijken van deze vierde eis aan een nieuw politiek denken met de eerste drie; maar dit zou een diepgaande filosofische uiteenzetting vergen, waarvoor hier plaats noch tijd is.)

Het inzicht, dat hier vereist is, deelt Gorbatsjov gelukkig ten volle. Ik geef eerst een betrekkelijk eenvoudig voorbeeld. Hij stelt vast : 'Om de mensen te doen geloven dat al hun geld niet voor niets wordt uitgegeven, moeten ze overtuigd worden van het bestaan van een "vijand van buiten" die hun welzijn en "nationale belangen" in het algemeen wil ondermijnen' (p. 173). Hier gaat het dus om 'geloof' en 'overtuiging', en in het gegeven geval om boosaardige, opruiende propaganda. Ik wil er enkel op wijzen dat het zelfs in zo'n geval niet gemakkelijk is om tegen zulk een propaganda met goed gevolg op te

treden; want de betroffenen delen maar weinig gemeenschappelijke vooropstellingen.

Nog moeilijker staat het met het geval van een ander voorbeeld, dat Gorbatsjov als volgt bespreekt : 'Zou het bijvoorbeeld in het belang zijn van de Verenigde Staten, indien de Sovjet-Unie zich in een situatie bevond waarin zij naar haar mening minder veilig was dan de Verenigde Staten ? Of zouden wij belang hebben bij een omgekeerde situatie ? Ik kan met overtuiging stellen dat wij dat niet prettig zouden vinden' (p. 165). Ook hier gaat het in de kern van de zaak om de problematiek van een 'mening', die gerechtvaardigd is of niet. Daarenboven kan de mening dat de eigen veiligheid onvoldoende verzekerd is, reeds gerechtvaardigd schijnen door het feit dat men in ieder geval niet absoluut zeker is dat niet de minste onzekerheid heerst. Konkreet : bedreigend is reeds de schijn van de wederzijdse bedreiging, of die schijn nu terecht of onterecht is. Het komt er dus op aan deze schijn uit de weg te ruimen; het volstaat niet zichzelf gerust te stellen met het goed geweten dat men zelf 'in werkelijkheid' niemand bedreigt - en ook niet dit altijd opnieuw enkel maar te verzekeren.

Ik wil tot slot een episode navertellen uit een roman van de Amerikaanse schrijver Dashiell Hammet. Een man wordt algemeen van moord verdacht. Zijn moeder vraagt hem of hij ze werkelijk heeft begaan. Neen, antwoordt hij. Daarop zijn moeder : Maar zou ge mij ook niet neen hebben gezegd als ge de moord toch had begaan ? Ja, zegt hij. Hoe kan ik dan de waarheid weten, vraagt zijn moeder weer. O, zegt hij, had ik de moord werkelijk begaan, dan had ik uw tweede vraag beantwoord met de plechtige verzekering dat ik u ook in dat geval de waarheid zou gezegd hebben.

Iets van dit soort slimheid te leren, dat hoort ook

bij het aanleren van een nieuw politiek denken.

Rudolf Boehm

Noten

- (*) Deze tekst, oorspronkelijk opgesteld in het Duits en vertaald door Johan Moyaert, werd verdedigd voor het internationaal Instituut voor de Vrede te Wenen, op een colloquium gehouden in oktober '88. De Duitse tekst verschijnt in het tijdschrift van het Instituut.
- (**) In feite staat in de Nederlandse vertaling 'konfrontaties' in plaats van 'konflikten'. Dat is een meer letterlijke vertaling : R. Boehm heeft mij dit bevestigd na de Russische, originele tekst op de betreffende plaats te hebben nagekeken. Voor het vervolg maakt dit geen verschil uit. R. Boehm is uitgegaan van de Duitse vertaling van Gorbatsjovs boek. (noot v.d. vert.)

OVER DE MOGELIJKHEID OF ONMOGELIJKHEID VAN EEN DUURZAME VREDE.

Johan Clarysse

Heelwat polemologische inzichten en opvattingen van 20ste-eeuwse denkers als Jaspers, Russell, Aron, Von Weizsacker e.a. hebben gestalte gekregen mede door wat Rousseau, Kant, Hegel, Clausewitz, Marx enz. hierover geschreven hebben. Een filosofisch nadenken over oorlog en vrede, dat omvattend en kritisch wil zijn, veronderstelt steeds een gesprek met de traditie, in het bijzonder de moderne traditie waar de basis van ons huidig, politieke denken over staat en internationaal recht is gelegd.

In wat volgt beperk ik mij tot een descriptief-analytische benadering van Kants vredesfilosofie, gevolgd door een korte confrontatie met het denken van Hegel en Marx hieromtrent.(1) Alhoewel Kant vooral bekend is omwille van zijn *kritische* geschriften ziet hij deze in de eerste plaats als basis voor zijn daaropvolgend *nakritisch* werk, met name zijn politiek-filosofische geschriften naar het einde van zijn leven toe. In zijn politieke filosofie toont Kant aan dat vrede een rationele en morele imperatief is én dat ze empirisch mogelijk is. De individuele plicht om de vrede te zoeken en zijn formeel-wettelijke beschouwingen hebben hun wortels in zijn kritische filosofie van de categorische imperatief. In een aantal geschriften, waaronder *Zum ewigen Frieden* voegt Kant empirische verwijzingen toe aan zijn kritische ethiek. Zo combineert hij geluk met plicht, verbindt hij de wereld van de natuur met deze van het morele gedrag en wil hij aantonen dat een duurzame vrede op lange termijn werkelijk te realiseren is, en dus als praktisch en regulatief ideaal kan dienen.

1. *Ungesellige Geselligkeit* als waarborg voor de vrede.

1.1. Uitgangspunt van de oorlogs- en vredesfilosofie van Kant is zijn teleologische geschiedenisopvatting en zijn bijna Hobbesiaanse visie op de menselijke natuur.

Kant definieert de mens als deel uitmakend van de zintuiglijke werkelijkheid en van de wereld van het verstand. Indien de mens volledig tot deze laatste wereld zou behoren, zou hij altijd handelen volgens universeel-geldige, zelfopgelegde maximes. Hij zou steeds de categorische imperatief volgen. Maar omdat de mens evenzeer tot de zintuiglijke wereld behoort, overwinnen individuele neigingen en impulsen de rede : de categorische imperatief wordt zo zelden opgevolgd dat in de *natuurstaat* conflict en geweld heersen.

Enerzijds is de mens een redelijk gemeenschapswezen; hij heeft de neiging zich te socialiseren en eerbied op te brengen voor de wet. Anderzijds is hij gedreven door allerlei anti-sociale krachten en van nature geneigd tot het kwade. Het is dit antagonisme, deze *ungesellige Geselligkeit* (a-sociale sociabiliteit) die aan de basis ligt van de dynamiek en de vooruitgang in de geschiedenis en de opkomst van cultuur en beschaving verklaart.(2) De rationele capaciteiten van de mens - alhoewel alleen voor beperkte ontwikkeling vatbaar in elk individu - hebben in de soort als geheel onbeperkte ontwikkelingsmogelijkheden (3).

Maar ze kunnen enkel worden geactualiseerd via onze egoïstische neigingen en behoeften. Waren die neigingen er niet geweest en hadden wij ons van meet af aan helemaal aan het gemeenschapsleven geconformeerd, dan zouden we nu nog leven als een kudde schapen en andere voortreffelijke eigenschappen en capaciteiten zouden eeuwig onontwikkeld zijn.(4)

Het is door de *Ungeselligkeit* van diegenen die in gemeenschap leven, dat de mensheid als geheel tot meer redelijkheid en gerechtigheid wordt gedreven (5),

hetgeen uiteindelijk in een soort wereldburgerschap moet resulteren. (6) Dit houdt meteen in dat de redelijkheid van de mens zich slechts op lange termijn en doorheen gissen en missen ontwikkelt; haar ontwikkeling is cumulatief, gebonden aan de specifieke verwezenlijkingen van een cultuur (sociale instituten en wetenschap) en eerder karakteristiek voor de soort dan voor het afzonderlijke individu.

1.2. Dergelijke geschiedenisopvatting staat lijnrecht tegenover deze van Rousseau. Waar Rousseau in zijn *Tweede Discours* de natuurtoestand als goed (of beter = niet-slecht) bestempelt en daarmee samenhangend een pessimistische geschiedenisopvatting huldigt, gekenmerkt door toenemend verval en een voortdurende tendens tot oorlog (7), ziet Kant de oorlog in de natuurstaat uiteindelijk als constitutief voor de morele en culturele vooruitgang van de menselijke geschiedenis. Anders dan Rousseau ook staat Kant niet afkerig tegenover de concurrentiemaatschappij: rivaliteit is het middel, waarvan de natuur zich bedient om in onze soort al onze vermogens te activeren en vooruitgang mogelijk te maken.

Onder de vergissingen en kronkelbewegingen van de geschiedenis kan men een *natuurplan* onderscheiden en dat vormt de uiteindelijke waarborg voor een vrede. Deze uit de loop der natuur zichtbaar wordende wetmatigheid gebruikt de tweedracht tussen de mensen om - tegen hun wil in - hun eendracht te realiseren. De filosoof echter doorziet deze "wijsheid van de natuur" en laat zien hoe de mensheid erdoor wordt opgevoed. (8)

Kants verborgen plan van de natuur, dat sterk doet denken aan wat Hegel begrijpend in gedachten vat als de wereldgeest, zorgt ervoor dat de plicht tot vrede, waaraan de (individuele) mens niet gehoorzaamt, toch zal worden vervuld. Niettemin garandeert het natuurplan met haar antagonistische ontwikkelingswetten de

vrede niet als iets onvermijdelijks : het biedt deze waarborg niet met een theoretische, maar met een voldoende praktische zekerheid (om het nastreven van een duurzame vrede tot redelijke plicht te maken). (9)

In die zin kunnen we spreken van een convergentie tussen de ethische intentie in de politiek en de natuurlijke finaliteit in de geschiedenis. Maar dat beide convergeren betekent niet dat zij elkaar dekken. Integendeel : zoals de weg naar de rechtvaardige staatsvorming onvermijdelijk loopt over revoluties - die vanuit ethisch en juridisch standpunt zonder meer te verwerpen zijn - loopt de weg naar een mogelijke duurzame vrede onvermijdelijk over oorlogen, die historisch gezien wel noodzakelijk zijn, maar voor de concrete burgers en hun staten een morele en politieke misdaad zijn. (10) Retrospectief kunnen oorlogen dus gezien worden als stimulerend voor de industrie, de creativiteit, de vrijheid van onderzoek enz... Oorlogen en macht hebben hun rol gespeeld in de creatie van staten, republieken en nu federaties van staten : allemaal voorwaarden om tot een duurzame vrede te komen.

Al lijkt, in het kader van de huidige internationale toestand, de komst van een federatieve wereldeenheid utopisch, het originele van Kant is dat hij zegt : die eenheid komt er hoe dan ook. Want daar ligt het vitale belang van de mensheid. Als oorlogen meer verspreid zijn maken vrees en moeheid de burgers afkerig tot vechten en worden de mensen voorbereid om andere oplossingen dan oorlog te zoeken. Een abstract bewustzijn van de onrechtvaardigheid van de oorlog of van de voornaamste oorzaken van de oorlog zal nooit volstaan om vrede tussen de staten te creëren. Alleen wanneer de oorlog duidelijk meer destructief en kostelijk wordt - en dit lijkt nu meer dan ooit het geval te zijn - zullen de mensen ertoe bewogen worden om de eerste stappen ten aanzien van een duurzame vrede te zetten. Net zoals religieuze oorlogen in Kants tijd

anachronistisch zijn geworden, voorziet Kant de tijd dat de irrationaliteit van oorlog als dusdanig duidelijk zal worden.(11) Zodoende maakt de natuur de geschiedenis voor de mensheid tot een leerproces, waardoor de mens in staat zal worden gesteld de vrede te stichten die de rede ons voorschrijft als plicht.

B.Röling noemt deze Kantiaanse benadering een heel realistische visie, die door heelwat hedendaagse polemologen wordt gedeeld. Ook zij gaan ervan uit dat de mens een egoïstisch wezen is en zijn eigen belang nastreeft, vaak ten koste van anderen. In overeenstemming met Kant ook stellen ze dat ieder mens verstand heeft en redelijk kan handelen; dit is in overeenstemming met zijn werkelijke belangen. Röling concludeert dan ook als volgt : als regeringen en hun burgers gaan inzien dat het belang van een land geziend is met grotere wereldeenheden en meer rechtvaardigheid, dan zullen ze redelijk handelen en zich niet louter laten leiden door directe, particuliere belangen.(12)

1.3. Toch roept Kants natuurlijke teleologie enkele vragen op. Kant heeft de verdienste de rol van de rede theoretisch tot hoogste maatstaf te hebben verheven, maar tegelijkertijd lijkt zijn natuurlijke teleologie de voornaamste hinderpaal te zijn naar de echte Aufklärung. Immers : niet omdat de mensen het willen, maar omdat de natuur er ons heen leidt, zal er vrede komen. Het hoort aan de mens toe die natuur bij te staan. Maar wordt hierdoor de rol van het individu en de individuele verantwoordelijkheid niet onderschat ? Vermits Kant zelf eerder pessimistisch was over de vrijwillige evolutie van de mens naar meer redelijkheid en moraliteit, rijst de vraag in hoeverre zijn uitgebreid vertrouwen in het natuurplan deus ex machina is om in extremis het verlichtingsoptimisme te redden. Terzelfdertijd echter vinden we bij Kant elementen die erop wijzen dat de geschiedenis niet als

een deterministisch proces moet worden gezien. Centraal in Kants denken blijft immers de autonomie van de praktische rede. Bovendien kunnen en moeten wij mensen de natuur helpen, de loop der geschiedenis oriënteren, steunend op het zuivere begrip van de rechtsplicht. Vandaar ook het onderscheid dat Kant maakt tussen enerzijds de *politieke moralist* met een "machiavelliaanse" instelling en anderzijds de *morele politicus* die steeds maar verantwoording zoekt en zoveel mogelijk overeenkomstig de wet handelt.(13)

2. Voorwaarden tot vrede.

2.1. Volgens Kant is een eerste voorwaarde om een duurzame vrede te kunnen realiseren de *vorming van republieken*. Vrede is pas mogelijk nadat eerst op het niveau van de staat een rechtsorde is geïnstalleerd, die beantwoordt aan de idee van het *maatschappelijk contract*.(14) De morele rechtvaardiging van de staat ligt in het feit dat in een burgerlijke samenleving de realisatie van morele imperatieven - tegengewerkt door allerlei particuliere verlangens - vergemakkelijkt wordt. In tegenstelling tot Hobbes beschouwt Kant het sociaal contract niet als een noodzakelijk kwaad, maar als een bevrijding.(15) Zijn grondstelling is - in navolging van Rousseau - dat de staat de mens tot een vrij en ethisch wezen maakt. (16)

Het maatschappelijk verdrag evenals de voorafgaande natuurtoestand is geen historisch feit. Het is een zuivere idee van de rede met een praktisch-regulatieve functie. Het biedt de wetgever een criterium voor rechtvaardigheid bij het opstellen van wetten. Enkel de *algemene wil*, de verenigde wil van het volk kan wetgevende macht hebben. Evenals bij Rousseau is deze algemene wil de uitdrukking van het principieel goede en staat hij tegenover de wil van allen.(17)

De realisatie van het recht, bepaald als inperking van de individuele willekeur ten voordele van de maximale vrijheid voor allen, leidt tot de representatief-republikeinse staatsvorm. Vrijheid en gelijkheid kunnen slechts samen bestaan wanneer voorzien is in een volksvertegenwoordiging.(18) Gelijkheid tussen de burgers wordt door Kant echter als een volstrekt formeel-juridische gelijkheid opgevat en sluit met andere woorden geenszins de sociaal-economische ongelijkheid uit. Voor Kant is het volstrekt vanzelfsprekend dat er in de maatschappij twee sectoren te onderscheiden zijn : de politieke en de sociaal-economische sector. De politieke sector wordt door het recht geregeld. Hier zijn de mensen gelijk. De sociaal-economische sector wordt aan het privé-initiatief overgelaten. Hier staan individuen tegenover elkaar als privé-personen met ongelijke macht.(19) Kants definitie van recht blijft formeel, hetgeen terecht vanuit marxistische hoek bekritiseerd zal worden.

Kant is ervan overtuigd dat burgers in een representatief-republikeins bestel niet gemakkelijk zullen overeenkomen een oorlog te voeren, wiens kosten en verschikkingen zijzelf moeten dragen. Al vertoont Kants staatsopvatting naast democratische kenmerken een zekere neiging tot absoluut gedrag, in kwesties van oorlog en vrede blijft hij het nodig achten om rechtstreeks beroep te doen op de volkswil om aldus lichtzinnige oorlogsverklaringen vanwege de vorsten te voorkomen... (20) En eenmaal de staat een republiek is geworden, zal hij zich via verdragen verbinden met andere staten in een netwerk van morele verplichtingen en rechten.

Toch heeft het volk niet het recht om via een revolutie de republikeinse grondwet - als een noodzakelijke voorwaarde tot vrede - na te streven. Kants louter formele benadering van recht en staat impliceert een

resolute afkeuring van het recht op revolutie. Verzet tegen de soeverein, die de wet incarneert, is onrechtmatig. Gehoorzaamheid is een categorische imperatief, anders valt men terug in de rechteloze natuurtoestand.(21) De oppositie tegen de soeverein moet zich beperken tot vrijheid van de pen. Alleen een geest van *Aufklärung* en vrijheid en het gebruik van de rede kan veranderingen in de hand werken.(22) Vooruitgang kan dus enkel via legale middelen bekomen worden, een principe dat we terugvinden in Kants visie op de relaties tussen staten. De vorst heeft weliswaar de plicht om de grondwet aan te passen volgens de idee van het sociaal contract en aldus een republikeinse staatsvorm te vestigen, maar uiteindelijk laat Kants formalisme weinig ruimte open voor verweer tegen mogelijk machtsmisbruik.

2.2. Naast het creëren van republieken noemt Kant de vorming van een *vrije federatie van staten* de tweede stap op weg naar een duurzame vrede. Uitgangspunt zou het positief voorbeeld van een of andere republikeinse staat moeten zijn. Naar analogie van het burgerlijk contract op het nationale vlak, moet er een soort verdrag tussen de nationale staten komen om de rechteloze natuurtoestand op internationaal niveau op te heffen, evenwel met behoud van de nationale soevereiniteit.(23) Ook hier huldigt Kant een wettelijke visie : de lidstaten van een federatie, beschouwd als morele entiteiten, moeten autonoom en gelijk zijn. Daarom verwerpt hij twee andere middelen om aan de oorlog te ontsnappen. Ten eerste de vorming van een wereldstaat, die noodzakelijk tot despotisme zou moeten leiden; ten tweede de vorming van een sterke federatieve macht naar het voorbeeld van Abbé St.-Pierre en Rousseau. Kant verwerpt deze beide voorstellen omdat ze beroep doen op dwang en tegengesteld zijn aan het rechtsbeginsel, dat de basis van zijn politieke filosofie is. Toch aanvaardt Kant dat - in afwach-

ting dat zo'n rechtstoestand tussen de staten geïnstalleerd zal zijn - staten beroep doen op macht om zich te verdedigen. Er bestaat m.a.w. een recht op volksdefensie. (24)

Waar Kant de creatie van een wereldstaat als oplossing verwerpt, is hij te realistisch en te intellectueel-kritisch om te hopen op een andere oplossingsmogelijkheid : dat alle staten zodanig verbeteren dat ze volgens universaliseerbare maxims handelen zonder conflicten. In plaats daarvan probeert hij de twee te combineren. Doel van zijn politieke filosofie is dan de hoop creëren dat de staten voldoende kunnen verbeteren en voldoende kunnen leren van het lijden en de verwoestingen ten gevolge van de oorlog om aldus onderlinge wetsregels - die niet op macht zijn gebaseerd, maar vrijwillig worden aangenomen - mogelijk te maken. (25)

Met betrekking tot Kants voorstel tot een federatie van vrije staten willen we nog het volgende opmerken. Kant lijkt in te zien dat de spanning tussen zelfhandhaving van de staten en belangstelling voor de mensheid als geheel zal blijven bestaan en dat de wereldvrede slechts denkbaar is met inachtneming van deze spanning. Deze spanning zal dan slechts standhouden en vruchtbaar worden wanneer ze door de staten op institutionele basis wordt ingericht, beantwoordend aan een groeiend internationaal recht (waar ook Kant voor pleitte) en voorzien van internationale instellingen met de nodige bevoegdheden en erkende macht voor wat planning, controle, scheidsrechterlijke beslissingen en uitvoering betreft. Wat dit laatste betreft blijft Kant echter dubbelzinnig omdat hij uiteindelijk de soevereiniteit van de staten onaantastbaar vindt en elke sanctie of dwangmaatregel van een internationale instelling in strijd acht met het rechtsbeginsel. Een tweede bedenking slaat op de vaststelling dat Kants federatie van staten louter politiek is opgevat

en dus niet tot de economische sfeer is doorgetrokken. Zodoende is een belangrijke bron van conflict, met name het (hedendaagse) probleem van de relatie tussen rijke en arme staten, volledig buiten (cfr. infra) beschouwing gelaten.

2.3. In de *preliminaire* artikelen van *Zum ewigen Frieden* (26) schetst Kant de regels van een diplomatie die de internationale vrede kunnen bevorderen, zoals : het stopzetten van geheime diplomatie, het elimineren van huurlingenlegers, het vermijden van hoge staatsschulden, het principe van non-interventie enz. Daartegenover pleit Kant voor het cultiveren van gastvrije attitudes en het stimuleren van de commerciële en culturele activiteiten, die de nationale grenzen overschrijden. De derde voorwaarde om een permanente vrede te realiseren formuleert Kant dan ook als volgt : "Het *wereldburgerrecht* moet beperkt worden tot de voorwaarden van algemene gastvrijheid". (27) Kant bedoelt hiermee dat hij evenals A. Smith voorstander is van de vrije beweging van mensen en goederen, maar steeds onderworpen aan de wetten van de bestaande soevereine staten. Zijn cosmopolitisch ideaal is niet een wereldstaat, noch een anarchistisch utopia waarin de staten zijn verdwenen, maar de hoop op een wereld waar de rechten van het individu de eigen landsgrenzen overschrijden.

Terzelfdertijd veroordeelt Kant elk imperialisme. Nadrukkelijk wijst hij erop dat dit wereldburgerrecht niets te maken heeft met een zgn. "recht op verovering" van vreemde landen en volkeren, zoals dit nochtans op grote schaal door de handeldrijvende Europese volkeren van zijn tijd werd uitgeoefend. (28)

Dat Kant één van de grondleggers is van de filosofie van de mensenrechten, wordt hier nog eens duidelijk bevestigd. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens evenals de overeenkomst van de conferen-

tie van Helsinki (1975) zijn in feite een historische invulling van het wereldburgerrecht als begrip van de zuivere praktische rede.

Omdat de zich steeds uitbreidende handelsgeest de wederzijdse interdependentie van de naties versterkt en niet verzoenbaar is met oorlog, meent Kant dat dit de belangrijkste factor zal worden om de staten tot vrede te dwingen.

Waar Kant gelooft dat de natuur van het wederzijds eigenbelang der volkeren gebruik zal maken om hen naar elkaar toe te drijven, wordt dit op pijnlijke wijze door de geschiedenis tegengesproken. Internationale handelsbetrekkingen behoorden tot nu toe tot de voornaamste oorzaken van oorlogen en geweld. Alleen een economie, die geleid wordt door de wil tot meer menselijkheid en rechtvaardigheid tegenover partners die economisch-politiek zwakker staan, en het vastleggen ervan in juridische en economische instellingen, kan vredesbevorderend zijn. Wanneer we immers - zoals Kant - vaststellen dat recht betekent de beperking van de vrijheid van sommigen om een gelijke vrijheid van anderen mogelijk te maken en wanneer we deze definitie - in tegenstelling tot Kant - ook toepassen op economische verhoudingen, dan moet ze ook toepasbaar zijn op de relatie tussen de geïndustrialiseerde landen en de ontwikkelingslanden. Zolang we geen meer rechtvaardige economische orde tot stand brengen, leven we in een situatie van on-recht (in de Kantiaanse zin) en is een duurzame vrede onmogelijk. (29)

3. *Kant versus Hegel.*

In zijn filosoferen over oorlog en vrede lijkt Hegel in heelwat opzichten de volstrekte antipode van Kant te zijn.

Voor Hegel is het hele wereldproces de dialectische ontplooiing van de geest - Niets is uiteindelijk toe-

vallig. Alles gebeurt noodzakelijk, zo ook oorlogen. De wereldgeest werkt doorheen volkeren en individuen, vaak tegen hun persoonlijke belangen in. Waar Hegel individuen en volkeren als noodzakelijke instrumenten voor het zich manifesteren van de geest beschouwt, benadrukt Kant sterk de morele autonomie van de individuen, alhoewel zijn praktisch geloof in een soort natuurplan een zekere analogie lijkt te vertonen met wat Hegel de list van de rede noemt. Het fundament van Hegels oorlogsfilosofie is een kritiek op wat hij het moreel individualisme van Kant noemt, dat vooropstelt dat men zich boven de historische beweging van staten en volkeren kan verheffen. Met de illusie van het morele individualisme - ikzelf, bepaal volgens het formele criterium van de universaliteit mijn al dan niet handelen - is dan ook noodzakelijk de illusie van het cosmopolitisch universalisme verbonden. Enkel een individu dat van een ethische totaliteit (bedoeld is de staat) is losgemaakt kan de cosmopolitische dromen ernstig nemen. Het Kantiaanse individualisme en cosmopolitisme zijn immoreel omdat ze beide van éénzelfde principe uitgaan : de oppositie van de rede (of het hart) tegen de geschiedenis en de facticiteit.(30) Daarom weigert Hegel om - zoals Kant en de jonge Fichte - van de filosofie een strijdmiddel tegen zijn tijdperk te maken. Hij raadt de filosoof aan zijn tijd te aanvaarden en wil precies rede en geschiedenis verzoenen : wat redelijk is, is werkelijk en wat werkelijk is, is redelijk.

In volstrekte tegenstelling tot Kant heeft Hegel in de oorlog de plaats van de meest authentieke moraliteit gezien.(31) Door oorlog als "idee" direct met de zedelijke gezondheid van de volkeren in verband te brengen, werd hij meermaals een "apologeet van de oorlog" genoemd (32). Immers : in de oorlog kan het individu zijn particulariteit ontkennen, moeten de staatsburgers alles wat ze hebben en zijn op het spel

zetten om zich te kunnen onderdompelen in de ethische totaliteit die de staat is. Want aan deze staat, die de realisering van de zedelijke geest is, heeft de mens zijn geestelijke realiteit te danken en alleen binnen de staat is het mogelijk menselijke "vrijheid" te realiseren.(33)

Een supra-nationale juridische instantie is volgens Hegel niet mogelijk. De enige rechter is de geschiedenis. Uitdrukkelijk neemt hij stelling tegen Kants *Zum ewigen Frieden*. Volgens Kant is de idee van een eeuwige vrede een eis van de rede. We moeten handelen alsof ze bereikbaar is. Empirische steun daarvoor vindt hij in het zgn. Natuurplan - Hegel echter vindt de idee van een duurzame vrede illusoir en immoreel.

In navolging van Rousseau meent Hegel dat de ondeelbare, algemene wil, die de staat is, niet kan bestaan tenzij in relatie met andere. Volgens Hegel kan een volk zich slechts bevestigen als volk in oppositie met andere volkeren. Daarom ook wijst hij de idee van één wereldstaat om tot wereldvrede te komen af. Uit vrees voor een werelddictatuur verwerpt ook Kant een superstaat. Doch hij gelooft dat een duurzame vrede kan realiseerd worden dank zij een vrije federatie van (soevereine) republikeinse staten. De logica van Hegel daarentegen impliceert dat ook een familie van naties haar *Gegensatz* oproept en een vijand voortbrengt.(34) De historische situatie van de laatste decennia lijkt Hegel hierin te bevestigen. Tegenover West-Europa staat Oost-Europa, tegenover de NAVO het Warschau-pact om dan nog maar te zwijgen over de complexe Noord-Zuid relaties en de interne zuid-zuid-relaties (35).

Voor Hegel is oorlog onvermijdelijk want manifestatie van de impasse waartoe recht en politiek noodzakelijk leiden. Immers, het belang van iedere staat is de hoogste wet. Weliswaar is er een algemene plicht tot

respect voor andere staten, maar de basisregel van het volkenrecht die dit voorschrijft is slechts een *sollen*. Vermits de wil waaruit het handelen van een staat voortkomt niet de algemene wil van de mensheid kan zijn, maar slechts een particuliere wil, is ook het al of niet nastreven van dit *moeten* een particuliere aangelegenheid. De overeenkomsten en verdragen die de staten afsluiten blijven getekend door toevalligheid.(36) Ondanks de hoogste plicht tot wederzijds respect, bevinden de staten zich ten opzichte van elkaar in een toestand die geen rechtsorde met algemene regelingen en sancties is, maar in een toestand van voortdurende concurrentie en rivaliteit. De innerlijke tegenstrijdigheid tussen de algemene plicht tot erkenning van iedere staat en de particuliere plicht van iedere staat om de vrijheid en het welzijn van de burgers veilig te stellen kan op het niveau van de politiek niet worden opgelost. Op internationaal vlak herhaalt zich dus de natuurtoestand, waarvan Hobbes de barbaarsheid op het pre-politieke niveau beschreven heeft.(37)

Wanneer een staat meent dat de grondregel van de internationale verhoudingen ten opzichte van hem geschonden is, is de enige rechtmatige oplossing de oorlog in zoverre de enig mogelijke rechter, namelijk iedere staat voor zich, zich beroept op de wet van de eigen vrijheid en het eigen welzijn van iedere staat.(38)

4. Kant versus Marx.

Voor Marx is oorlog een noodzakelijke manifestatie van het kapitalisme. Marx, die weliswaar Hegel op zijn kop zet, maar zijn dialectisch-deterministische geschiedenisopvatting overneemt, ziet oorlog en vrede als weerspiegeling van de verschillende fasen in de klassenstrijd. Evenals Kant echter gelooft hij in de komst van een soort eeuwige vrede, meer bepaald

wanneer de klasseloze maatschappij gevestigd zal zijn en de staat - die voor Marx in tegenstelling tot Kant steeds een repressief karakter heeft - zal verdwenen zijn. In de lijn van Kant ook acht hij deze vrede slechts mogelijk na een lange periode van oorlogen en conflicten.

Dat Marx de theorieën van Kant als ideologie brandmerkt, hoeft echter niet te verwonderen aangezien deze in zijn staatsleer de ganse sociaal-economische sfeer buiten beschouwing laat en het eigendomsrecht weigert in vraag te stellen. Marx bestrijdt dan ook de centrale thesis van Kant dat een louter formele democratie (de republikeinse staatsvorm bij Kant) de vrede zal bevorderen, precies omdat deze de bestaande klassestructuur uit het oog verliest. Slechts wanneer die klassestructuur is opgeheven en er geen ideologische manipulatie van de informatie meer is, is er een vrije meningsvorming mogelijk en kan democratie tot vrede leiden. Ook dan pas zal het agressieve nationalisme, dat de bestaande klassentegenstellingen versluiert, verdwijnen. (39)

Kant had blijkbaar het nationalisme van de volkeren niet voorzien, hoewel het voor een aandachtig toeschouwer reeds duidelijk moest geweest zijn in de Franse revolutie. Zoals de geschiedenis na Kant voldoende heeft aangetoond biedt de democratie geen voldoende garanties tot vrede telkens als sterke emotionele beweging de massa's beroert. Bovendien kan de publieke opinie worden gemanipuleerd met behulp van nationalistische ideologieën en onjuiste "informatie". Selectie van informatie en versterking van het gevoel van bedreiging zijn subtiele en veel gebruikte middelen om toestemming te bekomen voor voortzetting van de bewapeningswedloop en de oorlogsvoorbereiding, terwijl ze toch onmiskenbaar de levensstandaard van de hele bevolking omlaag drukken (40)

Met de tegenstelling tussen de klassen binnen een natie vervalt volgens Marx ook de vijandige houding van naties tegenover elkaar.(41) In tegenstelling tot Kant en Smith ziet hij in dat de internationale vrijhandel niet vredesbevorderend is en dat de heersende bourgeoisieën in de formeel-democratische staten tegenstrijdige belangen hebben en daardoor permanent de wereldvrede bedreigen. Vanuit louter economisch standpunt gezien heeft het kapitalisme inderdaad door de gelijkvormigheid van de industriële productie en door het ontstaan van een wereldmarkt de werldeenheid bevordert. Om die reden ook beschouwt Marx het kapitalisme als een noodzakelijke historische fase om tot een wereldsocialistische samenleving te komen. Vanuit politiek oogpunt echter zijn de burgerijen er volgens Marx niet in geslaagd de beperking van de nationale staat te overstijgen.

In tegenstelling tot de burgerlijk-emancipatorische beweging die beperkt blijft tot de vorming van soevereine nationale staten, mikt de proletarische beweging direct op een wereldrevolutie en ook haar organisatie moet daarom internationaal zijn.(42) Door een wereldwijde overwinning van de socialistische revolutie zou dan de oorlog verdwijnen.

Het probleem van de internationale betrekkingen van een geïsoleerde socialistische staat ontstond pas toen men na 1917 begon aan te nemen dat het socialisme in één land kon worden opgebouwd. In de werken van Marx of Engels komt het probleem van de staat onder het socialisme niet aan bod. De ambiguïteit van Marx' standpunt omtrent oorlog en vrede, die de latere socialistische partijen heeft blijven parten spelen, ligt dan ook in de vraag : is het het kapitalisme of de staten die, om tot vrede te komen, moeten worden vernietigd, of moeten beide verdwijnen ? Kapitalistische staten veroorzaken oorlog. Het socialisme brengt vrede. Op deze punten is Marx klaar. Maar of een wereld van socialistische staten een vreedzame wereld zou zijn,

blijft de vraag.

5. *Besluit.*

Kant heeft in zijn filosofisch nadenken over oorlog en vrede aandacht gevraagd voor factoren die werken in de mens, in de nationale staat waarin men leeft en in de wereld, het stelsel van nationale soevereine staten. Uitgaande daarvan en binnen het korte bestek van dit artikel konden we slechts enkele elementen aangeven die ons belangrijk lijken bij het ontwikkelen van een kritische vredesfilosofie, die zowel een eenzijdig en star conservatisme als een eenzijdig en gevaarlijk utopisme wil vermijden.

De anti-sociale krachten in de mens, de irrationaliteit van de oorlog, de noodzaak tot vrede uit welbegrepen eigenbelang, de relatie tussen ethiek en politiek, de internationale statenanarchie, de economische machtsvraag, het probleem van de internationale instellingen, de mensenrechten, het nationalisme, de complexe relatie tussen democratie en vrede : het zijn stuk voor stuk thema's die elke discussie ten gronde over oorlog en vrede domineren. Een verdere uitdieping en verheldering in dialoog met de traditie, evenzeer als een verdere actualisering van deze thema's lijkt ons dan ook een uitdaging voor een filosofie, die kritiek wil zijn, in voortdurend contact met de maatschappij en andere vakwetenschappen.

*

Noten

- (1) Voor een uitgebreide behandeling van de visie van Kant, Hegel, Marx en verder ook Hobbes, Rousseau, Clausewitz en Freud (én de mogelijke consequenties

ervan voor een hedendaagse vredesfilosofie)
 zie : Clarysse, J., *Het denken over oorlog en vrede in de filosofische traditie van de 18e en 19e eeuw* (niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling), K.U.L., Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, 1985.

- (2) Kant, I., *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, in : *Gesammelte Schriften*, (Hrsg. von der königlichen Preussischen Akad. der Wissenschaften), Walter de Gruyter & Co., Leipzig-Berlijn, 1923, Band VIII, p. 18-31.
- (3) Kant, I., *Speculative Beginning of Human History* (1786), in : *Perpetual Peace and other essays*, Hackett Publishing Co., Cambridge, 1983, p.53-55.
 In de mens ontmoeten natuur en vrijheid elkaar. De mens is tegelijk phaenomenon en noumenon. Het resultaat is een hout dat zo krom is dat er nooit iets geheel recht kan mee getimmerd worden. Kant is dan ook gedwongen zijn vooruitgangsoptimisme enkel te laten blijken op het vlak van de mensheid als totaliteit en dan nog op zeer lange termijn. Cfr. infra.
- (4) Kant, I., *Ueber den Gemeinspruch: Das mag in Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, A.A., VIII, p.274 e.v.
- (5) Dus niet een steeds groeiende hoeveelheid aan moraliteit in de individuele gezindheid van de mensen, maar een kwalitatieve vermeerdering van legaliteit en moraliteit in de geschiedenis (door welke drijfveren ook geïnspireerd) en dit eerst op nationaal vlak, vervolgens steeds meer op internationaal vlak en wereldniveau.
- (6) Röling, B., In de eeuwige vrede (gesprek door J.P.Rondas), in : *De Uil van Minerva*, I,3 (lente '85) p. 154.

- (7) Philonenko, A., *Essais sur la philosophie de la guerre*, Vrin, Paris, 1978, p. 12.
- (8) Kant, I., *Zum ewigen Frieden*, A.A., Band VIII, p. 361-362.
- (9) *Ibid.*, p. 365-368.
In de lijn van Kant (maar in oppositie met Rousseau) spreekt ook A. Smith van een onzichtbare hand, een plan van de Voorzienigheid waardoor het egoïsme van de mens ongewild en ongeweten bijdraagt tot het algemeen welzijn.
- (10) Declerq, B., Denken over oorlog : Kant, Hegel, Clausewitz, in : *Tijdschrift voor Filosofie*, 1986, nr. 2, p. 37.
- (11) Gallie, W., *Philosophers of war and peace*, C.U.P., Cambridge, 1979, p. 26-28.
- (12) Röling, B., *o.c.*, p. 154.
- (13) Cfr. Kant, I., *Zum ewigen Frieden*, p. 370-381.
- (14) *Ibid.*, p. 349-350.
- (15) Kant, I., *Metaphysik der Sitten*, A.A., VI, p. 316.
- (16) Cfr. Rousseau, J., *Het maatschappelijk contract of beginselen van het politieke recht*, Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1977, hoofdstuk 8.
- (17) Kant, I., *Vom Verhältnisz der Theorie zur Praxis im Staatsrecht*, AA, VIII, p. 299.
Wanneer Kant benadrukt dat alle wetgeving op de algemene wil berust, is het even duidelijk dat hij daarmee geen feitelijke instemming kan bedoelen. Het is mogelijk dat de algemene wil die Kant voor de geest staat, een wet uitvaardigt die eigenlijk door de bevolking helemaal niet gewenst wordt. Kant vindt dat deze algemene wil prioriteit heeft op de wil van allen, alhoewel hij ook enig belang hecht aan de feitelijke instemming

van de burgers (bv. in kwesties van oorlog en vrede !).

- (18) De republikeinse staatsvorm vloeit voort uit de idee van het oorspronkelijke verdrag volgens de principes van de vrijheid van de mens, de afhankelijkheid als onderdaan en de gelijkheid als staatsburger. De vrijheid (= onafhankelijkheid van iemands willekeur) maakt de mens tot mens. Gelijkheid en afhankelijkheid zijn twee facetten van eenzelfde eigenschap, éénmaal als recht en eenmaal als plicht beschouwd. Cfr. Kant, I., *Metaphysik* . . . . , p. 237.
- (19) Scheltens, D., *Mens en mensenrechten*, Samson Uitgeverij, Alphen a/d Rijn-Brussel, 1978, p. 70-72.
- (20) Kant, I., *Zum ewigen Frieden*, p. 351. Cfr. ook : Kant, I., *Ueber den Gemeinspruch* . . . , p. 311 : de staat moet intern zo worden georganiseerd dat niet het staatshoofd, voor wie de oorlog eigenlijk niets kost, maar het volk dat voor de oorlog betaalt de beslissende stem krijgt over de vraag of er oorlog zal zijn of niet.
- (21) Philonenko, A., *o.c.* p. 19.
Dit in tegenstelling tot Hobbes die tegenover de plicht van gehoorzaamheid aan de wetten van de vorst diens verplichting om de veiligheid van zijn onderdanen te verzekeren vooropstelt; indien de vorst dit niet doet, kent Hobbes aan het volk het recht op rebellie toe.
- (22) Kant, I., *Vom Verhaltnisz* . . . . , p. 304.
- (23) Kant, I., *Zum ewigen Frieden*, p. 354.
- (24) Gallie, W., *o.c.*, p. 24.
- (25) Waltz, K., *Man, State and War : a theoretical analysis*, C.U.P., New York, 1959, p.88.

- (26) Kant, I., *Zum ewigen Frieden*, p. 343-347.
- (27) *Ibid.*, p. 357-358.
- (28) *Ibid.*, p. 358-359.
- (29) In die zin klinkt Kants radicale veroordeling van elk imperialisme wel oprecht, maar niet vrij van enige naïviteit, des te meer wanneer we ze vanuit hedendaags standpunt bekijken.
- (30) Philonenko, A., *o.c.*, p. 63-64.
- (31) Hegel, W.F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, in : *Gesammelte Werke*, Friedrich Fromann Verlag, Stuttgart, 1964, Band VII, §324.
 Toch dient men Hegel juist te begrijpen : oorlog *is* niet de zedelijke gezondheid van de burgers, hij is een ziekte waardoor die gezondheid op de proef wordt gesteld.
 Zo is de pacifistische slogan *liever rood dan dood* in de Hegeliaanse logica een duidelijke manifestatie van moreel verval.
- (32) Het is belangrijk op te merken dat Hegel zijn rechtsfilosofie tijdens en vlak na de Napoleon-tische oorlogen heeft ontwikkeld. Hegel schreef in een tijd waarin de moderne Europese rechtsstaten ontstonden uit patriottische oorlogen voor nationale bevrijding en soevereiniteit. Zijn rechtsfilosofie ademt dan ook een geest van nationalisme uit die weinig ruimte laat voor een andere mondiale politiek dan die van het kolonialisme. Cfr. Peperzak, A., *Filosofie en politiek. Een commentaar op het voorwoord van Hegels rechtsfilosofie*, Ambo, Baarn, 1981, p. 20-32.
- (33) In zijn staatsfilosofie zet Hegel zich af tegen de contractgedachte maar neemt hij de notie algemene wil over. Deze vat hij op als een oorspronkelijke eenheid en niet als het product van een

verdrag tussen een veelheid van individuen. De vorst is de belichaming van die eenheid en van de soevereiniteit van de natie. Omwille van de oorspronkelijkheid van het algemene stelt Hegel de vorstelijke macht afzonderlijk en zowel boven de wetgevende als boven de regerende macht. Cfr. Hegel, W.F., *Grundlinien.....*, §320-342.

- (34) *Ibid.*, §324.
- (35) Declerq, B., *o.c.*, p. 43.
- (36) Hegel, W.F., *Grundlinien....*, §330-333.
- (37) *Ibid.*, §336-337.
- (38) Peperzak, A., Hegel over oorlog en vrede, in : *Tijdschrift voor Diplomatie*, VII, 11 (juli '81) p. 685.
- (39) Fetscher, I., *Modellen voor wereldvrede*, Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1974, p. 84-85.
- (40) Het bekende voorbeeld van de Amerikaanse militaire interventie in Vietnam maakt duidelijk hoe lang zelfs regeringen die formeel democratisch zijn gelegitimeerd, een oorlog kunnen voortzetten, waar in elk geval een aanzienlijk deel van de bevolking bezwaar tegen aantekent.
- (41) Marx, K., *Das Kommunistische Manifest*, in : Marx-Engels, *Gesammelte Werke*, Frankfurt 1966, Band III, p. 75.
- (42) Marx, K., *Eine Adresse des Generalrates über den deutsch-französischen Krieg*, in : *Ibid.*, p. 127.

*

*   *

RELIGIEUZE EN POLITIEKE TEGENSTELLINGEN IN ONZE
EUROPESE CULTURELE ERFENIS : IMPLICATIES VOOR DE
EUROPESE EENHEID (1)

Vilho Harle (2)

De jongste ontwikkelingen op het terrein van de ontwapening kunnen in belangrijke mate worden toegeschreven aan bepaalde wijzigingen in onze manier van denken : ons denken heeft indrukwekkende veranderingen ondergaan met betrekking tot 1° het begrip nationale veiligheid, 2° de waarde en betekenis van een militaire macht en 3° de kosten en gevaren die een oorlog met zich meebrengt. Het is dan ook vanzelfsprekend dat deze veranderingen verder dienen te worden aangeemoedigd, indien men zekerheid wil dat het ontwapeningsproces verdergaat. Dit betekent dat er een werkelijke revolutie moet totstandkomen met betrekking tot de algemeen heersende theorieën inzake internationale veiligheid. We moeten afstappen van de gevaarlijke doctrinaire opvatting van eenzijdige militaire zekerheid; een fundamenteel veilige wereld kan enkel gebaseerd zijn op veilige doctrines en ideeën. Het is derhalve onze taak kritiek uit te oefenen op deze heersende denkwijze, op het soort denken dat nog steeds zijn uitdrukking vindt in onze visie op de internationale betrekkingen, én dat de oorzaak is van de voortdurende bewapeningswedloop.

Twee bronnen liggen aan de basis van onze gangbare theorieën inzake internationale veiligheid : enerzijds, de culturele erfenis en anderzijds, de praktische ervaring. Onze theoretische opvattingen zijn afkomstig van onze culturele erfenis, maar ze worden toegepast op actuele situaties. De erfenis van een bepaalde cultuur kan in verschillende situaties op verschillende wijzen tot uiting komen, maar over het algemeen bestaat de neiging aan de overgeleverde opvattingen

vast te houden; de culturele erfenis wordt gehandhaafd onder nieuwe en veranderende voorwaarden. Zo'n erfenis bepaalt verregaande de menselijke gedraging binnen een gemeenschap en, op het internationaal vlak, de gedraging van een bepaalde gemeenschap ten overstaan van andere gemeenschappen. In het algemeen lijkt een dergelijke erfenis gewelddadig, aggressief en oorlogszuchtig gedrag aan te moedigen. De enige weg om ervan los te komen, zou erin bestaan de diepere betekenis van deze erfenis, én haar invloed op het heersende denken en de gangbare gedragingen, goed te begrijpen. Wellicht zou men kunnen aantonen dat die erfenis afkomstig is uit omstandigheden van het verleden en dat het gevaarlijk is erop te blijven steunen in de huidige wereld; en wellicht zou men omgekeerd kunnen wijzen op vergeten elementen, die in de loop van de culturele ontwikkeling werden verdrongen, maar die beter toepasbaar zijn op onze wereld. Om alternatieven te kunnen ontwikkelen voor de algemeen heersende denkbeelden, moeten we bijgevolg de historische en culturele wortels ervan, grondig bestuderen.

Een belangrijk element van de Europese culturele erfenis wordt gevormd door het denken in termen van onoverwinnelijke religieuze en politieke tegenstellingen. We spreken vaak van "goed en kwaad", "vriend en vijand", "wij en zij", enzovoorts. Voor ons klinkt de idee van 'één staat, twee systemen' vreemd en ongewoon. Deze manier van denken gaat terug op een zéér ver verleden. De religieuze idee van tegenstellingen is ontstaan in het oude Perzië, werd nadien overgenomen door het jodendom, en nog later door het christendom. De politieke idee van tegenstellingen stamt uit het oude Griekenland. Sedertdien is dezelfde denkwijze toegepast op nieuwe situaties en verbanden; de Engelse politicus Edmund Burke, bijvoorbeeld, wist in zijn kruistocht tegen de Franse revolutie op een interessante manier religieuze én politieke tegen-

stellingen te combineren. We hebben er alle belang bij een discussie op gang te brengen over de wortels van deze religieuze en politieke tegenstellingen in onze Europese culturele erfenis, indien we willen begrijpen waarom die tegenstellingen nog steeds zo werkzaam zijn in onze huidige manier van denken.

Oude religieuze en politieke tegenstellingen

In de oorlogsmithes van transcendent-historische godsdiensten wordt de Heilige Oorlog gevoerd als een teken van Gods toorn. Volgens dit gezichtspunt, betekent oorlog een daad van opstand tegen onrechtvaardigheid. De Heilige Oorlog wordt derhalve steeds gevoerd tussen het absoluut goede en het absoluut kwade.

(3) De schuld van de boze ten overstaan van zijn Schepper is noodzakelijkerwijs onpeilbaar, zijn zonde is onmetelijk. In principe wordt er dus geen limiet gesteld aan het geweld dat hem wordt aangedaan als vergelding voor zijn zonden.(4)

Volgens de oudste opgetekende geschiedenisbronnen had Zarathoestra, in het oude Perzië, Ahoera Mazda, de Heer van het Licht, de 'Wijze Heer', uitgeroepen tot de enige ware god. Ten tijde van Ahoera Mazda bestond er een kosmisch dualisme; Ahoera Mazda bracht tweelingzonen voort, de Heilige Geest (Spenta Mainyoe) en de Boze Geest (Angra Mainyoe), die respectievelijk kozen voor goed en kwaad. Beide geesten veroorzaakten hierdoor een kosmisch conflict dat uitmondde in een strijd tussen de machten van het Licht en de machten van de Duisternis, tussen Goed en Kwaad, en de mensen schaarde zich aan één van beide kampen. Er zal een allerlaatste eschatologisch conflict optreden tussen de machten van het Licht, geleid door een Verlosser (Saoshyant) die op het gepaste tijdstip zal verschijnen, en de machten van de Duisternis. Op het einde zullen de machten van de Duisternis ten val worden

gebracht en zal er een nieuwe aarde ontstaan van nimmer eindigende jeugd en onbedorvenheid. (5)

Het jodendom ontleende zijn religieuze mythes aan de Perzische en andere omringende culturen. Deze mythes werden gebruikt om het aanwenden van extreem geweld tegen afvalligen en vreemde naties te rechtvaardigen. De strijd en de rechtvaardiging ervoor, zoals voorgesteld in het Oude Testament, getuigen van een bewuste inspanning voor een proces van natie- en maatschappijvorming. Later werd deze fundamentele tegenstelling teruggevonden onder verscheidene vormen; de Qumran-sekte (de Essenen), bijvoorbeeld, geloofde dat de Laatste Strijd nabij was, en dat de voorbereidselen voor dit gevecht dringend en nakend waren; zij had derhalve een gedetailleerd plan nodig voor die laatste strijd, die vaak genoemd wordt de Oorlog van de Kinderen van het Licht tegen de Kinderen van de Duisternis. Volgens dit plan, zou de strijd tegen het Boze het einde betekenen van het Tijdperk van de Zondigheid; de strijd zou veertig jaar duren en de weg effenen naar het Tijdperk van het Goede. (6) De fases en de duur van de strijd zijn vooraf bepaald : de tegenstrevers zijn tegen elkaar opgewassen, en het evenwicht tussen beide kan enkel worden verstoord door de tussenkomst van de machtige hand van God, wanneer hij Satan en het leger van zijn koninkrijk voorgoed verslaat. (7) Het was nochtans een originele uitvinding in de joodse tradities om de individuele mens er in het algemeen toe te verplichten zich actief aan de zijde van het goede te stellen tegen het kwade. Hij wordt ertoe uitgenodigd de wereld te bekijken als een wankel balans tussen beide : zijn inzet kan de balans doen overslaan. (8)

Het christendom heeft gedurende eeuwen, tot en met protestantisme, deze fundamentele kenmerken van Zarathoestra's leer en van het jodendom met zich meege dragen. (9) Alhoewel de belangrijkste delen uit het

Nieuwe Testament dit patroon niet bevestigen (integendeel, er wordt eerder de nadruk op gelegd dat men zijn vijand moest beminnen), gaat de strijd tussen het Licht en de Duisternis, althans in een esoterische zin, ononderbroken verder in de vroege christelijke wereld. Men gelooft waarschijnlijk dat in de christelijke strijd de werkelijke vijand in de eigen ziel van elke belijder zit, en dat het gevecht op zich een psychologische strijd is tegen de wereldse verleidingen. In deze esoterische betekenis is het Gevecht van de Apocalypsis de Donkere Nacht van de Ziel : voor de laatste keer wordt de antikrist geconfronteerd met het Woord van God, om te beslissen wie over de ziel heerst. Het Nieuwe Jeruzalem is het droombeeld, beloofd aan de gelovige en getrouwe die zijn eigen beest met de zeven koppen en tien horens in het brandende zwavelmeer smijdt. (10)

Het protestantisme leidde het Europese denken binnen in een militaire symboliek die radicaal verschilt van deze die verbonden wordt met de katholieke geest, namelijk in een symboliek die militaire interventie aanmoedigt. (11) En laten we ook niet vergeten welke invloed de kruistochten uitoefenden op de voortzetting van de religieuze tradities; eigenlijk waren in de kruistochten de politieke en de religieuze tegenstellingen met elkaar verweven, maar de oorsprong van de politieke tegenstellingen dateert uit de oude tijden. (12)

Naast de religieuze wortels van het Europese denken, vinden we de idee van politieke tegenstellingen, die geen verband houden met godsdienst, maar gewoon met de strijd om de macht tussen en binnen de naties van het oude Griekenland (in het oude Israël, daarentegen, bestonden er politieke tegenstellingen tussen verschillende partijen, waaraan religieuze verschillen ten grondslag liggen). Drie belangrijke tegenstellingen zijn ons allen bekend uit onderwijs en opvoeding. Ten

eerste was er de oorlog tussen de Grieken en de barbaren. Ten tweede heerste er een permanente machtsstrijd tussen de Atheners en de Spartanen. Ten derde ontstond er een dreigend gevaar voor de eenmaking van alle Grieken door de opkomst van de Macedonische macht.

De heldhaftige Griekse verdedigingsoorlogen tegen de sterke Perzische macht vormen een voorbeeld van de eerste tegenstelling, namelijk de strijd tussen de Grieken en de barbaren; de Trojaanse oorlog was misschien een ander voorbeeld. Ook in het oude Israël greep een gelijkaardige strijd plaats, maar opnieuw werd deze veroorzaakt door een religieuze factor.

Om zich te verdedigen tegen de expansiedrang van Perzië waren de Grieken genoodzaakt zich, althans tijdelijk, aaneen te sluiten. Later pleitten de historicus Xenophoon en de grote politieke redenaars Isokrates en Demosthenes met gelijkaardige argumenten voor de idee van het panhellenisme. Op elke bladzijde van zijn Anabasis, brengt Xenophoon duidelijk het contrast naar voren tussen de Grieken en de barbaren. Volgens Xenophoon was de wereld van de barbaren uitgestrekt en zeer verscheiden, feodaal en antiek of tribaal en primitief, terwijl de Griekse wereld compact was en verenigd door de zee, én in essentie één op gebied van levensbeschouwing. (13) De barbaren werden van nature voor slaven aangezien, en hun gewoonten waren voor de beschaafde Grieken volstrekt onaanvaardbaar. (14) Het was voornamelijk onmogelijk om betrouwbare en stevige relaties tot stand te brengen tussen Grieken en Perzen. Het was inderdaad wantrouwen dat hen tot de oorlog dreef : (15)

'Indien we opnieuw met hen bevriend willen worden, zullen we zeer laag van geest moeten zijn, als we in rekening stellen wat er gebeurde met onze generaals, die, omdat ze in hen vertrouwen stelden, zich aan hen ten prooi hebben gegeven'.

Isokrates wijst erop dat het woord 'Griek' niet zozeer betrekking heeft op de geboorte, dan wel op een mentaliteit : het duidt eerder op een gemeenschappelijke cultuur, dan op een gemeenschappelijke afkomst. (16) De oorlog tegen Perzië was derhalve een heilige oorlog : (17)

'Dit is de enige oorlog die eigenlijk te verkiezen is boven de vrede. Het is eerder een religieuze zending dan een veldtocht, en zowel wenselijk voor de voorstanders van de vrede als van de oorlog, opdat de eersten in staat zouden zijn hun winsten in veiligheid te brengen, en de laatsten grote rijkdom zouden verwerven uit de bezittingen van anderen'.

Sinds de homerische tijden liep de belangrijkste scheidingslijn evenwel tussen Athene en Sparta, waarbij alles begon met een wedijver om de politieke superioriteit, die haar hoogtepunt bereikte in een lange en praktisch eindeloze oorlog. Zelfs tegen het einde van die oorlog bleef Demosthenes, in zijn eerste redevoeringen, naar dat onderscheid verwijzen. Volgens hem was Athene verplicht 'Sparta te beletten om uit te groeien tot een formidabele macht alvorens Thebe zou vallen, en te beletten dat de wenselijk geachte machtsbalans ongemerkt zou overslaan, zodat Sparta de overhand zou krijgen als Thebe ten val zou worden gebracht'. Hij stelde derhalve voor dat de Atheners 'niet de andere lijn zouden kiezen en eerder Sparta dan Thebe als tegenstrever zouden wensen, wat niet ons verlangen is, maar dat géén van beide de macht zou bezitten om ons te benadelen'. (18) De Atheners moesten inderdaad voor hun eigen belangen opkomen : (19)

Volgens mij, heren, hebben beide partijen het bij het verkeerde eind, zowel de aanhangers van Arcadia als deze van Sparta. Door hun beschuldigingen en hun onjuiste voorstellingen lijken ze eerder leden van de staten die ze

steunen dan Atheners.

Een belangrijke stelling die bij verscheidene gelegenheden door Athene verdedigd werd, en ook door Demosthenes in één van zijn vroege redevoeringen, was dat Athene de *democratie* verdedigde tegen een *dictatoriaal bewind*. Athene voerde oorlog voor de *vrede*, Athene verdedigde *de zwakke en de arme* tegen *de rijke en de sterke*, (20) Inderdaad, tussen democratieën en oligarchieën was geen vrede mogelijk; Demosthenes achtte het veiliger dat 'alle Grieken onze vijanden zouden zijn onder een democratisch bewind dan onze vrienden onder een oligarchie'. want : (21)

Wanneer het gaat om vrije staten bestaat er volgens mij geen moeilijkheid om de vrede te herwinnen, terwijl met een oligarchisch bestel zelfs vriendschap een wankele zaak is. Er kan geen goede verstandhouding bestaan tussen een oligarchie en een democratie, tussen het verlangen naar macht en het streven naar een leven in gelijkheid.

De uiteindelijke oplossing voor de machtsstrijd lag in de gewelddadige eenmaking van Griekenland. Deze oplossing werd onder andere verdedigd door Aristoteles die, omdat hij Macedoniër was én leermeester van Alexander de Grote, in Athene gedurende decennia als een verdacht personage werd bekeken. Maar Demosthenes verwierf zijn roem voornamelijk met zijn latere redevoeringen, namelijk deze die gericht waren tegen Filips van Macedonië. Demosthenes benadrukte bijvoorbeeld dat er voor vrije staten geen veiligheid bestond als ze zich té vertrouwd opstelden tegenover dictators, en dat Filips' titels op zich al diametraal stonden tegenover het begrip vrijheid. Inderdaad, 'elke koning en elke tiran is een vijand van de vrijheid en een tegenstander van de wet'. Daarom, 'let erop dat je je in je ijver om oorlog te vermijden geen despoet op de hals haalt'. (22) Demosthenes vermeldde

dat indien Filips' 'gedragingen vredelievend zijn', ... 'zonder de minste twijfel, héél serieus' ... 'moeten we de vrede bewaren'. Maar indien - zoals Demosthenes dacht - er de minste twijfel zou bestaan omtrent Filips' bedoelingen, dan zou Athene verplicht zijn weerstand te bieden tegen de agressie. Gezien het bestaan van de twijfel, had het geen zin om te discussiëren over oorlog of vrede en : 'we hebben geen keuze' : (23)

... we vallen terug op de enige juiste en onvermijdelijke weg, die sprekers graag opzettelijk over het hoofd zien. Welke weg ? Die van de weerstand tegen agressie.

Edmund Burke en het Regicide Directoire van Frankrijk

De Engelse politicus Edmund Burke wordt hedentendage als de vader van het politieke conservatisme beschouwd, en dit voornamelijk omwille van zijn visie ten overstaan van de Franse Revolutie. Hij schreef verscheidene teksten met betrekking tot deze revolutie : 'Reflections on the revolution in France' (24), zijn meest gekende werk, 'Thoughts on French Affairs', en vier brieven 'On the proposals for peace with the Regicide Directory of France' (tussen 1796 en 1797). Het werk 'Reflections' draagt een fameuze ondertitel : 'On the proceedings in certain societies in London relative to that event'. Dit gedeelte van de titel werd nooit over het hoofd gezien. Inderdaad, uit de meeste uiteenzettingen blijkt dat Burke zich voornamelijk bezighield met de voorzienbare weerslag van de Franse Revolutie op Engeland, en uiteindelijk op de rest van Europa. Volgens C.P. Macpherson, bijvoorbeeld, 'zou de vernietiging van de oude orde in Frankrijk, indien ze beperkt was gebleven tot Frankrijk, Burke misschien doen wenen hebben, maar het zou hem zeker niet gebracht hebben tot de weloverwogen argumentatie in zijn werk 'Reflections', noch tot de steeds grotere woede in zijn

geschriften uit de laatste acht jaren van zijn leven'. (25) Deze verklaring kan wellicht volstaan voor Burkes uitspraken over de Franse kwestie, maar niet voor zijn geschriften met betrekking tot de Amerikaanse onafhankelijkheid en zijn aanvallen tegen de Oostindische Compagnie - in deze geschriften en activiteiten was Burke méér dan radikaal. Derhalve moeten we, om Burkes standpunten met betrekking tot de Franse kwestie te kunnen begrijpen, alsook zijn belangrijke rol in de hernieuwing van de religieuze en politieke tegenstellingen, één bepaald detail in Burkes stellingnamen héél nauwgezet in aanmerking nemen, namelijk wat hij zei over de verhouding tussen Engeland en het nieuwe Directoire in Frankrijk. Het nieuwe politieke systeem in Frankrijk bestond reeds 6-8 jaar vooraleer de vier brieven werden geschreven. Het was Burkes bedoeling om na te gaan wat de verhouding kon en moest zijn tussen het Regicide Directoire en Engeland, en voornamelijk of er een mogelijkheid bestond voor vrede tussen de verschillende politieke systemen. We weten dat Burkes antwoord nadrukkelijk 'neen' was. Volgens hem was Engeland verplicht oorlog te voeren totdat de Regicide macht volledig vernietigd en uitgeschakeld zou zijn. Ik beweer dat deze stellingname nauw verwant is aan de religieuze en politieke tegenstellingen waarover we hiervoor spraken : Burkes stellingname was schatplichtig aan de culturele erfenis, aan de beschaving waarin hij leefde. Deze bewering is niet moeilijk te staven. Burke had een grondige opleiding doorlopen in de klassieke talen (26) en hij maakte zich openlijk deze invloed en die erfenis eigen ; (27)

'De oude wereld heeft ons een sterk en treffend voorbeeld gegeven van zulk een oorzaak van politieke verdeeldheid, die even machtig en kwaadaardig is als ooit de geest van ons religieus systeem geweest is, én die in alle (zowel Europese als Aziatische) staten van Griekenland aanleiding heeft gegeven tot de

felste vijandigheden en de wreedste en bloedigste vervolgingen en verbanningen. In elke Griekse gemeenschap verbonden zich de oude tegengestelde partijen met hun tegenhangers in bepaalde andere staten; en verborgen intriges, zowel als publieke allianties werden gesmeed en voortgezet, niet op basis van een overeenkomst van algemene politieke belangen, maar enkel ter ondersteuning en vergroting van de twee leidende staten die aan het hoofd stonden van de aristocratische en democratische partij'.

In een meer nauwkeurige documentatie (28) zouden we kunnen merken dat elk argument dat door Burke wordt aangehaald tegen het Regicide Directoire van Frankrijk verklaard kan worden vanuit een religieus inzicht. Het was derhalve voor Burke ondenkbaar om het conflict tussen Engeland en de Regicide macht op te lossen door onderhandelingen : volgens hem bestonden er geen objectieve belangenconflicten tussen de twee staten. Ze vertegenwoordigden twee verschillende politieke systemen, en voor Burke was dit verschil in wezen religieus van aard. Om die reden sprak de oude en stervende Burke zich uit voor oorlog in plaats van voor vrede, terwijl hij in het geval van Amerika benadrukte dat 'niemand zal betwisten dat vrede een zegen is; en vrede zal volgens de aard van de menselijke aangelegenheden regelmatig moeten worden afgekocht door een zekere mate van toegeeflijkheid en verdraagzaamheid en ten minste ten aanzien van de vrijheid'. (29) Inderdaad, Burke drong aan tot oorlog, de heilige oorlog, met als doel de volledige vernietiging van de vijand (het Regicide Directoire) en de uiteindelijke en onvoorwaardelijke overwinning op die vijand.

Er kan geen twijfel over bestaan dat Burke gebonden was aan de Europese culturele erfenis van religieuze en politieke tegenstellingen. Het onderscheid tussen

Engeland en het Regicide Directoire is verwant met het onderscheid tussen de Kinderen van het Licht en de Kinderen van de Duisternis, tussen God en de duivel, tussen de goeden en de kwaden. Het Directoire stelt de afvalligen voor, zij hebben gezondigd. Burkes houding tegenover de Franse Revolutie en de vrede met het Directoire wordt op een interessante wijze verduidelijkt door het feit dat hij voor de rest geen bezwaren opperde tegen verschillende religieuze of politieke systemen : voor hem was de katholieke godsdienst beter dan het atheïsme, en de republikeinse politieke orde beter dan wanorde.

Burkes religieuze ijver maakt zijn argumentatie begrijpelijk. Hij vreest niet zozeer de militaire macht van Frankrijk, als wel de idee dat het Directoire de religieuze grondslag van de politieke orde en het bestaande Europese systeem zou kunnen vernietigen. Alles vloeit immers voort uit een samengaan van goed en kwaad in de menselijke ziel : de ziel vertoont zowel goede als kwaadaardige trekken - 'onze ondeugden zijn dezelfde als de hunne', (30) Het Regicide Directoire is in staat de wereld te veroveren door de kwaadaardigheid van de menselijke ziel. Het gaat hier, zoals in de religieuze standpunten in het algemeen, om een esoterische kwestie : de oorlog tegen het Regicide Directoire is een oorlog tegen de duivel in de eigen ziel.

Wat kan worden opgemerkt, is dat Burke ook louter politieke argumenten gebruikt tegen Frankrijk. De verschillende politieke systemen van Engeland en Frankrijk duiden op afwijkende belangen. Burkes standpunt kan daarom verklaard worden door zijn visie op de politieke economie : volgens hem kan de traditionele sociale orde 'enkel gehandhaafd worden indien de werkende klasse haar traditionele ondergeschikte positie blijft aanvaarden' - en Burke was de mening toegedaan dat de kapitalistische economie zichzelf had ingelast

binnen het traditionele sociale systeem, en dat ze enkel de inhoud maar niet de vorm van dat systeem had veranderd.(31) Op het eerste gezicht lijkt Burke zelf gewoon politieke tegenstellingen aan te duiden : 'Deze afkondiging van een nieuw soort regering, berustend op nieuwe principes ... - veroorzaakt een werkelijke crisis in de politieke situatie van Europa'. (32) Toch liet Burke niet na in deze context te benadrukken (33) :

'Het gaat om een Revolutie inzake doctrine en theoretisch dogma. Het vertoont een veel grotere verwantschap met veranderingen die zich hebben voorgedaan op religieuze gronden, waarbij een geest van proselitisme een essentiële rol speelt'.

Het is derhalve niet fout om te spreken van 'de grote kruisvaarder tegen de Franse Revolutie en zijn Engelse medestanders'. (34) Alles wat Burke zegt, is terug te brengen op onze religieuze erfenis en, in iets mindere mate, op onze erfenis van de politieke tegenstellingen.

Implicaties

Ik heb hiervoor geopperd dat religieuze en politieke tegenstellingen voor een deel te herleiden zijn tot onze culturele erfenis, onze Europese manier van denken. Oorspronkelijk werden de religieuze tegenstellingen méér benadrukt dan de politieke, maar het moet duidelijk zijn dat beide erfenissen een sterke invloed hebben uitgeoefend op de vorming van onze Europese politieke denkwijze. Edmund Burke is een interessant persoon die deze erfenissen in zijn tijd hernam en ze overbracht op het hedendaagse politieke denken. Burke was de eerste die het probleem van verschillende politieke systemen in zijn hedendaagse zin formuleerde. Het is misschien ook waar, dat Burke de laatste schrijver was die op een zodanige manier de religieuze ge-

zichtspunten benadrukte; na hem werd het populairder om de politieke argumentatie toe te passen, in de zin van de Griekse debatten.

De vraag of Burke gebonden was aan de religieuze en politieke culturele erfenissen - of aan welke van beide hij het meest gebonden was - lijkt wel op een scholastieke oefening. Voor mij is het echter een wezenlijke vraag, want de duistere culturele erfenis verdween niet met Burke. Sedertdien wordt dezelfde denkwijze toegepast op nieuwe contexten, alhoewel de tegenpartij nu niet langer de Kinderen van de Duisternis wordt genoemd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men Burke, die in de negentiende eeuw én ook nog in de tussenoorlogse periode doorging voor liberaal, gedurende de eerste fases van de Koude Oorlog de vader van het Conservatisme heeft genoemd.

Dit alles heeft belangrijke implicaties voor de huidige Oost-West-tegenstellingen en voor de strategieën om ze op te lossen. Volgens mij zijn wij door de culturele erfenis van religieuze en politieke tegenstellingen niet in staat om conflicten op te lossen. Een grondbeginsel van deze erfenis is dat de tegenstander moet worden vernietigd : er is geen ruimte voor compromissen. Daarom is het uitermate belangrijk dat we van die erfenis verlost raken opdat de coëxistentie van verschillende systemen zou kunnen mogelijk worden. En dit is enkel mogelijk door grondige fundamentele wijzigingen in de tot op heden heersende denkwijzes. Dat zou twee bijzonder betekenisvolle gevolgen hebben : 1) er zullen nieuwe mogelijkheden ontstaan om tot een vergelijk te komen, alle belangrijke conflicten zullen worden begrepen als reële conflicten van objectieve belangen, en het zal altijd mogelijk blijken ze op een rationele wijze te bespreken. En 2) er zullen nieuwe mogelijkheden ontstaan voor coëxistentie tussen verschillende politieke (of andere) systemen; voor deze benadering is er geen convergen-

tie nodig tussen de systemen als eerste vereiste voor hun coëxistentie.

In het Europa van vandaag zijn er heel wat staten met twee of meer naast elkaar bestaande religieuze systemen (hoewel er nog steeds religieuze tegenstellingen bestaan), maar een staat met twee of meer politieke systemen is onvoorstelbaar. Dit probleem houdt belangrijke implicaties in voor de toekomst van de Europese eenheid en identiteit in het algemeen. Indien we toelaten dat de Europese culturele erfenis onze denkwijze blijft overheersen, dan kan een Europese eenheid enkel worden bereikt door sommige delen van Europa of de Europese cultuur uit te sluiten.

Ten slotte zal de voorgestelde nieuwe wijze van denken het mogelijk maken om gemeenschappelijke belangen en coöperatieve oplossingen te vinden voor de huidige en toekomstige uitdagingen waaraan de mensheid sedert kort het hoofd moet bieden. In het algemeen hebben de mensen geleerd zich verdraagzaam op te stellen tegenover religieuze verschillen (maar er zijn er nog heel wat, en sommige zijn eigenlijk tamelijk fundamenteel van aard); hetzelfde is vereist in het geval van afwijkende politieke systemen (zonder de realiteit van hun bestaan te willen ontkennen). Het is evenwel waarschijnlijk dat andere vragen belangrijker zullen zijn in de toekomst; bijvoorbeeld, de noodzaak om alle krachten te bundelen om terecht te komen met de problemen van de groei van de mensheid, de gemeenschappelijke veiligheid en de milieupollutie. De mens zou in staat moeten zijn om de bestaande en toekomstige objectieve conflicten vreedzaam op te lossen, zodat hij een samenwerkingsbasis kan vinden om de strijd te kunnen aanbinden tegen de gemeenschappelijke uitdagingen.

Maar hoe kunnen we onszelf bevrijden van deze duistere culturele erfenis ? Of is het onmogelijk om deze band

te verbreken ? Vormen de tegenstellingen tussen goed en kwaad, tussen vriend en vijand, tussen ons en zij ten slotte niet de eigenlijke basis van onze maatschappij ? Het is natuurlijk gemakkelijker om over een nieuwe wijze van denken te spreken, dan werkelijk op een nieuwe wijze te denken; de opdracht is dus niet gemakkelijk, maar toch denk ik dat het mogelijk is, door kritisch stelling te nemen ten overstaan van onze culturele erfenis van religieuze en politieke tegenstellingen. Daarenboven zouden we in staat moeten zijn om positieve alternatieven te ontwikkelen door ze te ontlenen aan het verre verleden (bijvoorbeeld de aansporing om zijn vijand te binnemen), door de alternatieve waarden en zienswijzes van nieuwe sociale bewegingen te ondersteunen (bijvoorbeeld de feministische en groene beweging), en door nieuwe en veilige methodes voor te stellen voor de verzekering van de internationale veiligheid (bijvoorbeeld, het voorstel van de Palme-commissie om de gebruikelijke doctrinaire opvatting van unilaterale militaire veiligheid te vervangen door de idee van een gemeenschappelijke veiligheid). Tot slot is het uitermate belangrijk om alternatieven te zoeken voor de organisatie van gemeenschappen. Ik bedoel hiermede dat een fundamenteel leerproces noodzakelijk is onder de vorm van vredesopvoeding en zelfopvoeding, met een belangrijke nadruk op zelfkritiek. We moeten derhalve de culturele en opvoedkundige factor in ons denken over veiligheid niet ontkennen. We moeten begrijpen dat we door onze culturele erfenis geleerd hebben te denken op een bepaalde manier : we denken zoals we menen te moeten denken. Eigenlijk staat er niets vast, is het niet onmogelijk om onze denkwijze met betrekking tot de internationale veiligheid te veranderen : het is altijd mogelijk te leren hoe een gevaarlijke manier van denken uit de weg kan worden gegaan en hoe veiliger wegen kunnen worden bewandeld.

(uit het Engels vertaald door Gilberte Geladi)

Voetnota's en verwijzingen

1. Een vroegere versie van dit artikel werd voorgesteld op het symposium omtrent 'Vreedzame Co-existentie als een middel tot Overleving in het Nucleair Tijdperk', dat van 2 tot 5 november 1987 georganiseerd werd te Sofia door het Internationaal Instituut voor de Vrede (Wenen).
2. Directeur van het Navorsingsinstituut voor de Vrede in Tampere, Finland.
3. AHO, J.A., 'Religious Mythology and the Art of War', Londen, Aldwych Press, 1981, p. 148.
4. Ibid., p. 150-151.
5. FERGUSON, John, 'War and Peace in the World's Religions', Sheldon Press, 1977, p. 19-21.
6. GASTER, T.H., 'The Dead Sea Scriptures', Garden City, Anchor Books, 1957, p. 278.
7. VERMES G., 'The Dead Sea Scrolls in English', Harmondsworth, Penguin Books, 1984, p. 124 ; zie ook 1 Macc. 4.8-11 in 'The Apocrypha', Londen, Oxford University Press, 1926.
8. FERGUSON, op. cit. 1977.
9. Zie AHO, op. cit. 1981, p. 145 enz.
10. Ibid., p. 146.
11. Ibid., p. 194.
12. FERGUSON, op. cit. 1977, p. 108-109.
13. CLACKWELL, G., "Introduction", in XENOPHON, 'The Persian Expedition (Anabasis)', Harmondsworth, Penguin Books, 1984, p. 9.
14. XENOPHON, op. cit. 1984. p. 212-213 en 237.
15. Ibid.. p. 149.

16. ISOCRATES, in 'Greek Political Oratory', Harmondsworth, Penguin Books, 1985, p. 109.
17. Ibid., p. 135.
18. DEMOSTHENES, in 'Greek Political Oratory'. op. cit., p. 174.
19. Ibid., p. 173.
20. Ibid., p. 173.
21. Ibid., p. 183.
22. Ibid., p. 232.
23. Ibid., p. 235-236.
24. Alle werken die ik in mijn uiteenzetting heb vermeld, kunnen worden teruggevonden in 'The Works of the Right Honourable Edmund Burke in Twelve Volumes', Londen, John C. Nimmo, 1887.
25. MACPHERSON, C.B., 'Burke', Oxford University Press, 1980, p. 38.
26. Ibid., p. 8.
27. 'Thoughts on French Affairs'. p. 321.
28. HARLE, V., 'The War of the Sons of Light and the Sons of Darkness : Edmund Burke and the Regicide Directory of France', een bijdrage die zal verschijnen in 1988.
29. 'Letter to the Sheriffs of Bristol on the Affairs of America', p. 186.
30. 'Letters on the Proposals of Peace IV', p. 90.
31. MACPHERSON, op. cit., 1981, p. 71.
32. 'Thoughts on French Affairs', p. 317.
33. Ibid., p. 319.
34. MACPHERSON, op. cit., 1980, p. 12.

*

*   *   *

In de Knack van 20 januari jongstleden beschrijft Frans Verleyen de abdikatie van de massa, en verklaart deze als volgt : "omdat het politieke bedrijf een op zichzelf draaiende machine is, waar de kiezer slechts zelden aan mag komen..."

Aktieve geweldloosheid is een *dynamisch aktiemodel*, waarvan het einddoel (het nagestreefde maatschappijmodel), in het middel (de aktieve geweldloosheid), besloten ligt. Als gevolg van deze definitie heeft aktieve geweldloosheid, "nonviolent action" of "ahimsa" (M.Gandhi) - paradoxaal genoeg - nogal wat overeenkomsten met de *guerilla*-oorlogvoering, waarbij eveneens, althans in de bevrijde gebieden, vanaf het prille stadium werk wordt gemaakt van de opbouw van een alternatieve, nieuwe gemeenschap : scholen, veldhospitalen, politieke structuren, enz...(1)

Maar dit parallellisme vaart uiteraard bot op het fundamentele punt van het *gebruik van geweld* ! NVA weigert principieel het gebruik van geweld tegen de bestreden machthebbers, terwijl voor de guerillero's dit middel uiteraard wel een centrale plaats inneemt.

De reden van deze resolute afwijzing van geweld kan religieus of moreel geïnspireerd zijn, maar wordt door een reeks voorstanders van aktieve geweldloosheid ook strategisch-historisch onderbouwd (2) : volgens hen gaat het gebruikte geweld zich onvermijdelijk vroeg of laat (zij het voor, zij het na het ontcrachten van de bestreden machtsstructuur) steeds tegen haar gebruikers zelf keren. Dit gebeurt concreet doordat verschillende emancipatorische fakties mekaar onderling gaan uitroeien, of ook doordat de "vrijheidsstrijders", eenmaal zelf aan de macht, geleidelijk aan hun "eman-

cipatorisch geweld" tot "repressief geweld" laten verloederen (3). Bovendien heeft het gebruik van geweld van bij den beginne een anti-democratisch effect op de aktoren : het vereist immers strikte geheimhouding, hiërarchische structuren en dies meer. Daar komt nog bij dat het een afhankelijkheid creëert van wapen- en munitieleveranciers...

Op ideologisch vlak staan de twee strijdmethodes lijnrecht tegenover mekaar : de voorstanders van aktieve geweldloosheid verwerpen resoluut de opvattingen van *Frantz Fanon* en *H. Marcuse* over het onderscheid tussen emancipatorisch en repressief geweld, die talloze ontvoogdingsoorlogen legitimeerden. Voor praktikanten van aktieve geweldloosheid daarentegen, is alle geweld even slecht : het (goede) doel wettigt niet de (slechte) middelen. In deze zijn zij dus ondubbelzinnig anti-Machiavellistisch !

De sleutel is allicht te vinden bij de *opvatting van macht*, waarop de geweldloos aktieven hun praktijk funderen (4). Deze opvatting is *niet unitair* : er is niet een enkele machthebber die, eenmaal van zijn macht beroofd, het pad ruimt naar een ideale utopie. Er is daarentegen wel een gans machtsapparaat, heel kompleks en gestratifieerd, met een uitgebreid scala van machtsmiddelen, geprivilegieerde, gecompromitteerde elites, onderchefs, uniformen, regels, enz...

(5) De onderste, breedste laag van dit kompleks wordt gevormd door de grote massa van "subjekten" zelf die, deels uit gemakzucht, deels uit onbekendheid met het alternatief van de aktieve geweldloosheid, deels omdat ze gevangen zitten in de mythe van het machtsmonopolie van geweld, het machtsapparaat helpen instandhouden, ja, wiens passieve houding de *conditio sine qua non* is voor het ganse systeem !

Om nu de dynamiek van het aktieve geweldloosheids-aktiemodel te illustreren, is het verhelderend even

één van de talloze middelen uit de verzameling van de actieve geweldloosheid voor de geest te roepen die een algemeen bekendheid geniet, namelijk *de staking*. Het springt eenieder in het oog dat hier de samenvoeging van de kleine quantum individuele macht die elke stakingsdeelnemer beschoren is, de balans kan doen overslaan ten nadele van de veel kleinere groep decision-makers, die zich in de normale gang van zaken alle macht hebben toegeëigend. Een staking is een krachtmeting, waarvan het welslagen voor een groot deel afhankelijk is van :

* de graad en de verspreiding van het bewustzijn dat de macht kollektief in handen van de "niet-machtsbekleders" kan genomen worden;

* de grootte van het *risiko* voor de stakingsdeelnemers : een weldoordachte, kollektieve strategie zal het risikopeil zo laag mogelijk trachten te houden, vooral in de eerste fase van mobilisatie tot verdere actie. (stakingrecht, erkende vakbonden...)

En hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor haast alle middelen uit het *wijde scala* die de actieve geweldloosheid rijk is. De reeks is eigenlijk eindeloos. In alle culturen en historische periodes duikt de actieve geweldloosheid spontaan op, als ultieme middel der onderdrukte menigten. De geschiedenis van de actieve geweldloosheid is zeer uitgebreid, maar zij wordt weggemoffeld en verzwegen, door de verafgoding van het geweld, waar wij allemaal aan meedoen. Zover is het gekomen. *Gene Sharp* heeft een overzichtelijke lijst van gebruikte actieve geweldloosheidsmiddelen gepubliceerd in zijn "dynamics of nonviolent action". Hij heeft deze inventaris bovendien gradueel opgemaakt, beginnend met middelen, -zoals symbolische acties bijvoorbeeld-, die een minimum aan risico inhouden voor de deelnemers, en bijgevolg mobiliserend werken in het begin van een campagne, en/of onder zeer zware repressie toepasbaar zijn (zoals onder de nazi-bezet-

ting WO II), geleidelijk naar middelen die een hoger risico inhouden, omdat zij rechtstreeks machtsondermijnend werken (bvb. boycot, geweldloze opstand, enz).

Zo zijn we dan vanzelf bij de *verhouding van doel en middel* bij de aktieve geweldloosheid beland ! Het aspect van aktieve geweldloosheid dat door haar beoefenaars haast méér dan de eindoverwinning nagestreefd wordt, is *het bewustmakende effekt* op henzelf en vooral diegenen die ermee tijdens de groei van de aktie -meestal voor 't eerst- in aanraking komen. Eens de eerste stap van de minimale risiconame gezet (het initiale engagement in de kollektieve aktie), treedt er meestal een groeiende bewustwording op van de eigen macht, en de afhankelijkheid van de machthebber van een flinke dosis goodwill of abdikatie van zijn/haar subjekten. Kritisch is, zo ook bij een staking trouwens, dat dit bewustzijn, en de bereidheid tot kollektief engagement die eruit voortspruit, voldoende snel groeien, zodat zij niet door de eerste intimidatie, zelfs misschien brutale repressie, in de kiem gesmoord kunnen worden. Het is zondermeer duidelijk dat het effekt van een staking of een boycot groeit, naarmate zij algemener worden. Een machthebber geraakt in moeilijkheden wanneer alle gevangenis volzitten, en er zich nog een veelvoud aktievoerders aandienen om ook opgesloten te worden (akties van *M. Gandhi* in India en Z.Afrika) (5). Het is terecht dat de usurpatoren precies dit bewustwordingsproces het meeste vrezen, en het derhalve ten allen prijze willen verhinderen : door criminaliseren (BRD), marginaliseren, isoleren van leiders, kernen, en zeker ook door het zelf uitlokken van geweld in plaats van aktieve geweldloosheid ! Geweld zal immers, in de ogen van de "zwijgende meerderheid" het repressief geweld kunnen justifiëren. En juist daarom zal de machthebber een zucht van ver-

lichting kunnen slaken als eindelijk geweld kan geschoven worden in de schoenen van de actieve geweldloosheid-activisten : geweld is immers zoveel makkelijker te pareren dan actieve geweldloosheid ! (6) In haast alle gevallen zal de machthebber het gebruik van zijn machtsapparaat trachten te omfloersen met het imago van een rechtsorde, en derhalve alles te verliezen hebben wanneer hij als het ware verplicht wordt het in te zetten tegenover mensen die bij wijze van spreken met blote vuist opkomen voor rechtmatige eisen. Liefst geen ontmaskering die de eenzijdige inzet van brutaal, repressief geweld onvermijdelijk met zich zou meebrengen... Deze kaart, hoewel zeer delikaat want moeilijk in te schatten (7), zal dan ook door de a.g.strategen tot het uiterste uitgebuit worden. Ze wordt ook wel eens vergeleken met "politiek jiu jitsu" : de tegenstander uit zijn evenwicht brengen.

Nu wens ik, alvorens deze wel zeer beknopte voorstelling van de actieve geweldloosheid te besluiten, toch even op een rijtje zetten wat er al over het *nagestreefde einddoel* (maatschappijmodel) instaat, namelijk :

- * eenheid van doel en middel,
- * geen geweld
- * versterken van basis-demokratische tendenzen;
- * sociale rechtvaardigheid;
- * homeopatische verdeling van machtsquantums over de mensen.

Mocht dit u pover voorkomen, als principes voor een vernieuwde gemeenschap, dan is volgens mij al wat erbij zou komen zeker teveel : de verdere inhoudelijke invulling kan enkel komen van de actief betrokkenen zelf, van hen die niet abdikeren, het (zelf)bewustzijn hebben heroverd dat alle macht uiteindelijk bij alle individuen berust, en effectief wordt wanneer er be-

raadslegend en rechtvaardig, - *basisdemokratisch* -, mee omgesprongen wordt. Deze premissen sluiten geweld gewoon uit !

De rol van een actief-geweldloze "voorhoede", - als daarvan sprake zou moeten zijn -, beperkt zich tot het *doorprikken van de mythes van de onvermijdelijkheid en doeltreffendheid van het geweld* volgens het adagio "als ge vrede wilt, bereidt dan de oorlog voor". Daar tegenover wordt hier geplaatst "nooit brengt oorlog vrede". Ook de mythe van de mannelijke heldhaftigheid in het geweld, evenals die van het goede, emancipatorische geweld in tegenstelling tot het slechte, repressieve geweld, of ook nog die van het monolithisme van de macht beloven tegenstanders van het taaiste soort te zijn...

Het belang van de actieve geweldloosheid, zoals die trouwens ook in de allerrecentste geschiedenis (Marcos, Solidarnosc, Praagse lente, nazi-bezetting,...) werkzaam is geweest, is dat van gangmaker van een dynamisch bewustwordingsproces, waardoor de *immobiliteit der meerderheden overwonnen*, doorbroken wordt, en het voor velen terug de moeite waard wordt tijd, risico, energie te steken in het werken aan basisdemocratie, emancipatie, assertiviteit...

De opkomst van de "*nieuwe sociale bewegingen*", vrouwenbeweging, derde wereldbeweging, milieubeweging, vredesbeweging,... en groene partijen, die de actieve geweldloosheid hoog in hun vaandel dragen, zijn zoveler hoopgevende tekenen dat er een gunstig klimaat voor een stroomversnelling in deze is ontstaan, waarvan de historische verworvenheid die we, bij gebrek aan beter met "actieve geweldloosheid" hebben aangeduid, een rol van katalysator kan spelen.

Noten.

- (1) A.Cabral, R.Debray, Mao Tse Toung, Ch.Gevara,...
- (2) JM Müller, 1972, Strategie de l'action non-violente, Fayard.
Th Ebert, 1969, Gewaltfreier Aufstand, Alternative zum Bürgerkrieg, Fischer Buch, Frankfurt.
- (3) W.Weyns, 1980, Guinee-Bissau, Nonviolent aspects of guerilla warfare,
- (4) Etienne de la Boetie, Discours de la servitude volontaire. Bertrand de Jouvenel, Auguste Comte, Thomas Hobbes, D.Thoreau, Tolstoi...
- (5) M.K.Gandhi in Young India, Navajivan Press, Ahmedabad, India.
- (6) Sir Basil Lidell Hart, getuigenissen van Duitse generaals na WO II.
- (7) G.Sharp, 1973, The politics of nonviolent action, Porter Sargent Publishers, Beacon St Boston, USA.

*

*   *

DEFENSIEPOLITIEK : HET GEVAL PPBS
OVER KWASI-RATIONALITEIT.

Johan Niezing

Het probleem : PPBS en het bewapeningsproces.

Planning-Programming-Budgeting Systems (PPBS) is een methode die in de jaren zestig voor enige beroering zorgde. Het werd in 1961 gedecreteerd door minister McNamara voor het *American Department of Defence*, en in 1965 door president Johnson voor alle Amerikaanse ministeries. Maar volgens Wildawsky werd "alvorens de beslissing werd genomen PPBS over het gehele land te verspreiden, niet één studie over dit belangrijk experiment gemaakt (of ten minste gepubliceerd)." (1) PPBS kreeg ook in andere landen, zowel binnen als buiten regeringskringen, voet aan de grond. (2) Maar in 1969 was de 'tegenstand' in het Amerikaans defensie-systeem zo groot geworden, dat tot een drastische reorganisatie werd besloten door de toenmalige minister van defensie Mr Laird. Ook in de andere ministeries was het PPB-systeem in een dermate kritische fase aanbeland dat Allen Schick, één van de belangrijkste autoriteiten van het systeem, in 1973 het gehele 'experiment' beschreef als 'ter ziele gegaan'. (3) En een jaar later verklaarde Wildawsky categorisch dat PPBS een wereldwijde mislukking was : 'PPBS heeft overal en altijd gefaald'. (4)

De relevante literatuur staat bol van de commentaren van voor- en tegenstanders van PPBS. Dit duidt erop dat haar introductie meer was dan een loutere verandering in de administratieve technieken, zoals enkele handboeken suggereren. (5) Het betekende een verandering in de beslissingsstructuur, een wijziging in interne 'machtsposities'. (6) Bovendien is PPBS niet enkel een budgetteringsprocedure, het is ook een planningsmethodologie. En dit is nu juist wat het poli-

tiek zo interessant maakt (deze koppeling van budgetteringstechniek en zienswijzen op planning). In het opzicht van de planning, mag PPBS wel het belangrijkste voorbeeld worden genoemd van 'synopsisme' (de antipode van het traditioneel 'in-crementalisme'(7)) van een 'benadering vanuit rationele, centrale regels', (8)

Maar de strikte koppeling van een beheersingstechniek aan een werkelijk naïef planningsidee maakt het moeilijk tot een definitief besluit over het succes van PPBS te komen. Zoals Van Gunsteren zegt : 'PPBS is zo ver van de realiteit verwijderd dat men er in een belangrijke mate in kan zien wat men er wenst in te zien'.(8) Maar er is meer : deze strikte koppeling maakt het dikwijls mogelijk PPBS te gebruiken voor doeleinden die de keerzijde zijn van de oorspronkelijke objectieven : de plannings'filosofie' die een essentieel deel is van het systeem zal beginnen te opereren als een ideologische justificatie.

Ik heb me voorgenomen aan te tonen hoe een dergelijke situatie in het defensiebeleid van de Verenigde Staten tot stand kwam. Met andere woorden, ik zal de functie uitstippelen die PPBS in het bewapeningsproces langzamerhand bekwam; een functie die volledig tegengesteld is aan de oorspronkelijke motieven voor haar invoering. Dit hoofdstuk maakt, wat betreft de inhoud, deel uit van het bovenste deel van het tweede 'model' (zoals beschreven in hoofdstuk I).(1*) Het kan worden geïnterpreteerd als een uiteenzetting over de relatieve autonomie van het bewapeningsproces. PPBS was een uitgebreide, nauwgezette beheersingstechniek, geïntroduceerd om bewapeningsprocessen beter te controleren. Maar het bleek net het omgekeerde effect te hebben : het werd een instrument om de bestaande praktijken te legitimeren,

De kwasi-neutraliteit van PPBS

Vreemd genoeg werd merkwaardig weinig aandacht besteed aan de politieke consequenties van de vele voorstellen tot budgettaire hervormingen. De voorstellen werden doorgaans gepresenteerd als zuiver 'technische', politiek neutrale maatregelen, als louter veranderingen in administratieve procedures.

Volgens Wildawsky is dit volkomen onjuist : 'Het heeft geen enkele zin te spreken alsof men drastische veranderingen in de budgettering kan aanbrengen zonder tegelijk de distributie van invloed te wijzigen... Sommige politieke krachten in staat stellen ten koste van andere voordeel te halen, vereist de expliciete introductie en verdediging van waardegeladen vooropstellingen die oorspronkelijk ontbraken in de voorstellen tot budgettaire hervorming'.(9)

Dit geldt eens te meer voor PPBS. Ze is, aldus Van Gunsteren, een voorbeeld van het invoeren van een planningstechniek in een andere dan de oorspronkelijke context.(10) Voorzover de politieke consequenties niet werden genegeerd, werden ze als irrelevant beschouwd. PPBS werd aanvankelijk geïntroduceerd als een 'wetenschappelijk degelijke', politiek neutrale techniek. Ze ontsproot, zoals Schick het stelt, aan 'de nieuwe beslissingstechnologieën geassocieerd met economische - en systeemanalyses, niet aan publieke administratie of politieke wetenschap'.(11) Van bij het begin stuitte deze 'presentatie' op verzet bij politici als Jackson en Javits (12) die, waarschijnlijk zonder ooit van Habermas' 'technocratisch model' gehoord te hebben, een intuïtieve argwaan koesterden tegen de vermeende politieke neutraliteit van het PPB-systeem. Ook Schick liet in 1969 nog uitschijnen dat PPB minder 'politiek' was dan het tot dan toe gevolgde systeem : 'In systeembudgettering is het distinctieve element de analyse van alternatieve mogelijkheden,

terwijl het in proces-budgettering het afsprakenapparaat is om publieke actie te bepalen'.(13) Echter, reeds in 1966 zei hij : 'PPB onderschat waarschijnlijk (...) de strategische - en wilsaspecten bij het opstellen van het budget'.(14)

Het onderschatten van de politieke betekenis van PPBS, heeft niet alleen te maken met de tactiek van de presentatie; ze is representatief voor de veronderstellingen waarop een deel van de theorieën over overheidsplanning is gebaseerd.(15) Deze veronderstellingen, waaronder die van de mogelijkheid en wenselijkheid van neutrale, 'rationele' planning, zijn sterk 'waarde-gebonden'.

PPBS werd geïntroduceerd in een psychologisch klimaat van naïef optimisme. De '*Great Society Mood*' van het Kennedy-tijdperk drukte overal haar stempel op. Indien een maanlanding kon worden geprogrammeerd, waarom dan niet de oplossing van sociale problemen?(16) PPBS werd ...'een deel van een grotere beweging van revisie in sociale studie en ordening in de politieke praktijk'. Ze werd ingevoerd als een 'politiek neutrale' techniek, en werd in feite gesteund door verschillende politieke overtuigingen : ze ...'trok zowel conservatieve als liberale sponsors aan'.(17) Dit valt best te begrijpen; zaken kunnen worden 'bestemd' vanuit heel uiteenlopende motieven. De politieke 'kleur' van de machthebbers bepaalt in feite de richting van de radicale veranderingen die PPBS kan aangeven. Mensen beoordelen dit feit foutief, d.i. zij houden vast aan een naïef geloof (dat de sociale wetenschappen reeds lang hebben verworpen) in waarde-vrije, niet-politieke, wetenschappelijke besluitvorming; en dit machtigde PPBS ertoe een justificatie voor politieke keuzen te worden.

PPBS en defensiebeleid : enkele algemene opmerkingen

De rationaliteitsaanspraken van PPBS passen volledig in het eerste (normatieve) 'model' (Hoofdstuk I, tabel 1).(2*) De 'programma's' die het systeem ontwikkelde vallen samen met de door dit model voorgestelde 'keuzen-hiërarchie'.(18) Zij zijn gebaseerd op de veronderstelling dat het defensiebeleid kan vertaald worden in programma's en dat één of meer programma's het bewapeningsbeleid omvatten dat van de doelstelling van het defensiebeleid is afgeleid. Het gaat om een 'beperkte rationaliteit' (19) binnen een bestaand hoofddoel (veiligheid). De rationaliteit waarop dit hoofddoel is gebaseerd wordt genegeerd ('dreiging' wordt als een realiteit gezien), net zoals de rationaliteit achter de politiek-strategische doctrines waarin het doel werd vertaald. Alles bij elkaar is het criterium om PPBS te introduceren gebaseerd op een fundamentele ontkenning van de 'realiteitswaarde' van ons tweede model.

Maar de hiërarchie en mechanismen die in het tweede model centraal staan leidden ertoe dat PPBS in enkele gevallen onvoorziene effecten teweegbracht, en soms geen effecten waar ze waren verwacht.

PPBS bereikte slechts kleine veranderingen in het actueel bewapeningsproces. Dit proces wordt gekenmerkt door zijn extreme irrationaliteit. Een groot deel van de polemologische literatuur wordt gewijd aan het analyseren van deze irrationaliteit. PPBS zou op de eerste kijk van instrumentele waarde blijken te zijn; het is een instrument voor meer efficiënt management binnen een reeds aangereikt hoofddoel. Men kan ook beargumenteren dat in het bijzonder in defensiezaken (meer dan in andere overheidssectoren) er een scheiding bestaat tussen de politieke discussie over hoofddoelen en de materiële uitvoering op lagere niveaus. (20) Maar een dergelijk argument, passend bij het

normatief model, is er eerder op gericht ons begrip van de realiteit te vertroebelen dan te verhelderen. Indien we redeneren vanuit het 'descriptief' model, is PPBS, op zijn best, een poging tot rationaliteit binnen een door irrationaliteit gekenmerkt systeem. In het slechtste geval is het voor dit systeem 'de neutrale vlag die de irrationele lading dekt', zelfs een versnellend element in het bewapeningsproces. In elk geval heeft de introductie van PPBS in het Amerikaans defensiesysteem nog steeds niet bewezen een garantie te zijn voor een meer rationeel beleid. Het wel bijzonder karakter van de defensieorganisatie heeft ook in dit opzicht haar bijdrage geleverd.

PPBS en defensiebeleid : keuze van wapensystemen.

Het is niet verwonderlijk dat PPBS het eerst werd ingevoerd in het defensiebeleid (en dan nog op een heel rigide wijze). 'Defensie' heeft per slot van rekening steeds aanzienlijke afwijkingen, met vërreikende budgetaire konsekwenties, van het incrementeel beslissingsmodel gekend. Een toch wel enorme 'kostenoverschrijving' vond plaats, vooral wanneer nieuwe wapens werden geïntroduceerd, wat lange-termijn begrotingen, een programmabudgettering, een specificatie van alternatieve middelen gebaseerd op kosten-baten analyses noodzakelijk maakte. Dit houdt ook veranderingen in voor veel ander sectoren van het algemeen beleid (bijvoorbeeld betreffende de grootte van de strijdkrachten) waarvan de 'voordelen' moeilijk zijn in te schatten. En het resultaat is dat belanghebbenden 'subjectieve' begrotingen opstellen. Maar het hoofdmotief om tot dit systeem te besluiten was, aldus McNamara bij de introductie van PPBS, de moderne wapentechnologie : 'Gezien de technische complexiteit van de huidige wapens, hun langdurige ontwikkelingsperiode, hun verschrikkelijke slagkracht en hun enorme kostprijs, zijn

degelijke keuzen van belangrijk wapensystemen met het oog op militaire taken en opdrachten, de sleutelbeslissingen geworden waarrond de rest van het defensieprogramma draait. Maar de huidige en toekomstige kosten die deze beslissingen impliceren, kunnen niet worden bepaald tenzij zowel de programma's als hun kosten over een periode van jaren wordt geprojecteerd'.(21)

In welke mate heeft PPBS geleid tot een meer 'rationeel' defensiebeleid? Zo ons antwoord volgt uit het eerste model (het normatieve) dan delen we het standpunt van Enthoven en Smith, (22) of van de vele anderen die betrokken waren bij de introductie van PPBS. Vêr-reikende beslissingen over nieuwe wapensystemen waren, voor hen, het resultaat van rationele analyses. Op grond hiervan werden enkele van de ontworpen systemen geïntroduceerd (bijvoorbeeld de SLBM-Poseidon, de Minuteman II en III; de A-7 gevechtsbommenwerper en het MIRV), en andere daarentegen niet (de B70-bommenwerper en de Nike-XALM). Enthoven en Smith zeggen alle begrip te hebben voor het enthousiasme waarmee wapenontwerpers hun producten introduceren; maar er moet een selectie worden gemaakt. En deze selectie moet 'rationeel' zijn. Geconfronteerd met de overvloed aan nieuwe wapentechnologieën, was PPBS in staat criteria op te stellen. Deze criteria steunden op een evaluatie op basis van aan het veiligheidsbeleid ontleende politiek-strategische doctrines, zoals het concept 'verzekerde destructie'.(23) De beschuldiging dat PPBS beslissingen om nieuwe wapens te ontwikkelen en te verkrijgen, afremde is niet juist; integendeel, het *Systems Analysis Office* kon goed voorbereide voorstellen heel snel analyseren.(24) De beschuldiging dat enkel kosten in rekening werden gebracht is eveneens oneerlijk: alle hoger beschreven beslissingen om nieuwe wapensystemen te introduceren resulteerden in hogere kosten dan die van voorgaande systemen.

'In elk geval, echter, oordeelde het *Secretary of Defence* dat de marge van extra doeltreffendheid per eenheid de extra kost waard was, en het duurste alternatief werd goedgekeurd'.(25)

In het perspectief van het tweede of dynamische model is deze voorstelling van zaken uiterst naïef. Ontwikkelingen in de wapentechnologie en de defensieplanning zijn hecht verweven, waarbij de eerste de toon aangeeft. Met andere woorden, de defensieleiders worden geconfronteerd met het feit dat de wapentechnologie zichzelf stimuleert om steeds weer met nieuwe technologische mogelijkheden te voorschijn te komen. Uit deze mogelijkheden moet een keuze worden gemaakt.

De steeds toenemende kosten per wapensysteem dwingen het pad van het incrementeel, pluralistisch beleid te verlaten, waardoor er situaties zullen worden bereikt waarin een fundamentele keuze zal moeten worden gemaakt. Onvermijdelijk zal het belangrijkste beleidsmotief, d.i. de specifieke inhoud die men aan veiligheid toekent, ter sprake moeten worden gebracht. Dit is en blijft voor immer een politieke keuze, aldus W.R.Schilling : (26) 'Dit defensiebudget, terwijl vatbaar voor rationele analyses, blijft een zaak van politieke resolutie. Keuzes van deze orde kunnen enkel op één plaats worden gemaakt : de politieke arena ... Daar kan de verdeelde macht zaken beslissen wat de verdeling van feit en inzicht niet kan'.

Enthoven en Smith's voorbeelden van goedgekeurde wapensystemen onthullen de dysfunctie van de rationaleitsaanspraak van PPBS : men hanteert een ogenschijnlijk neutraal gegeven (de kosten-baten criteria), zonder zich om de politieke gevolgen van de keuze te bekommeren. Om Thompson te citeren : 'Gezien het niet alle feiten beproeft - enkel de economische - is er geen enkele reden om te geloven dat het rationele uitkomsten bereikt. Zijn beslissingen kunnen ons, wegens

zijn totale veronachtzamingen, uiteindelijk vernietigen. En toch voorziet het geen organisatorische maatregelen om deze veronachtzamingen te verbergen'.(27)

De alternatieven geselecteerd in de naam van de rationaliteit, de keuze (die PPBS heeft bevorderd en die ook zou hebben bestaan indien PPBS niet werd geïntroduceerd), hebben het bewapeningsproces nieuwe impulsen gegeven, hebben de wapenwedloop gestimuleerd, en hebben uiteindelijk geleid tot het aanpassen van de politiek-strategische doctrines. Dit geldt vooral met betrekking tot MIRV en Poseidon. PPBS is in deze benadering de ideologische 'vlag' van de rationaliteit die de explosieve 'lading' van het bewapeningsproces dekt. Op deze wijze heeft ze uiteindelijk de realisatie van het hoofddoel, nl. veiligheid, eerder belemmerd dan gestimuleerd.

PPBS en defensiebeleid : 'kostenoverschrijding'

Defensieleiders werden van oudsher geconfronteerd met het probleem van de kostenoverschrijding bij nieuwe wapensystemen. Dit is gedeeltelijk te wijten aan de te lage begrotingen voor productie- en ontwikkelingskosten. Er bestaat een 'consistent onderschatten van de kosten in de defensieïndustrie'.(28) Met haar monopolie voor het leveren van een dergelijk hoog geprezen goed als 'veiligheid', bevindt de defensieïndustrie zich in een waarlijk comfortabele positie. Een groot deel van de kostenoverschrijding ligt niet in de productie, maar in de 'consumptie'. Men hoeft enkel maar te denken aan de testprogramma's, de organisatorische konsekwenties van het invoeren van nieuwe wapens, ander dan voorgesteld gebruik, enz. Substantiële verschillen zijn het resultaat.(29) Een expert als Novick kan deze 'kostenoverschrijding' of beter 'onderschatting' enkel 'verklaren' in termen van 'een endemisch onvermogen de moeilijkheden van de uit te voeren taak te erkennen, of om het anders te stellen,

het eeuwig optimisme zo eigen aan de Amerikanen'.(30)

Maar waarvandaan komt dan dit optimisme ? Een mogelijke verklaring kan best liggen in de strijdige belangen van de verschillende strijdkrachten (rivaliteit tussen de krijgsmachtdelen). Alhoewel PPBS het eerste type van de enorme kostenoverschrijding niet kon wijzigen, kon het toch een bijdrage leveren om het tweede type in evenwicht te brengen. Het werd in feite geïntroduceerd omdat er een nood werd gevoeld om 'onzekerheden omtrent behoeften' drastisch te reduceren. Het toonde aan dat de 'consumptiekosten' van een nieuw wapensysteem vaak veel hoger liggen dan de voorstanders ons willen doen geloven. Daarom heeft PPBS haar rationaliteitsaanspraken het meest geconfirmeerd als een systeem van managing en controle, meer dan als een planningssysteem. Maar zelfs het uitoefenen van deze macht om middelen te controleren intervenueert in de bestaande machts-'verhoudingen' binnen het defensie-apparaat. In de volgende paragraaf zal ik details geven over hoe het defensiesysteem reageert op deze interventie. En dit brengt ons bij een ander domein van het vredesonderzoek waarnaar reeds in het tweede, descriptieve model werd gerefereerd : de invloed van de militaire organisatie op de inhoud van het defensiebeleid.

PPBS en militaire organisatie : enkele algemene opmerkingen

PPBS werd niet toevallig (zoals sommige auteurs beweren) het eerst toegepast op defensie. Enerzijds was defensie het gebied waarin er een relatief grote, objectieve behoefte was aan schattingen voor lange termijnen, geprogrammeerde budgettering en dergelijke (zoals ik in het voorgaande onderdeel stelde). Anderzijds waren de voorwaarden eveneens aanwezig : beter dan in de meest andere sectoren. Defensie wordt gekenmerkt door een beperkte decentralisatie over de

afzonderlijke staten; ze is voornamelijk een federale aangelegenheid. Dit maakt dat PPBS relatief eenvoudig kan worden ingevoerd. Het defensieapparaat wordt ook gekarakteriseerd door interne machtscentralisatie, wat een nieuwe wetgeving sterk stimuleerde. (31) Er is een derde, alhoewel moeilijker hard te maken, betekenisvolle factor : de 'mechanistische' benadering die we in PPBS (zoals in alle synoptische systemen) aantreffen sluit nauw aan bij de gedachtengang die men in de defensiesector hoofdzakelijk aantreft en die soms 'kwasi-rationaliteit' wordt genoemd. Dit brengt een tendens met zich mee om de mogelijkheden tot kwantificering te overschatten, hetgeen blijkt uit uitdrukkingen als 'evenwicht', 'voorsprong', 'achterstand', 'de menselijke factor', 'de morele factor', enz. Toen PPBS werd geïntroduceerd was het morele 'klimaat' ervoor rijp.

De mate waarin en de wijze waarop PPBS werd geïntroduceerd was afhankelijk van zijn functies en dysfuncties voor de desbetreffende systemen. De defensieorganisatie kan worden beschouwd als een 'complex' van sociale systemen waartussen relaties bestaan (bijvoorbeeld wat de macht betreft). PPBS verstevigde de machtspositie van sommige systemen en verzwakte deze van andere. Het herkennen van deze functies en dysfuncties roept reacties op die op hun beurt PPBS beïnvloeden. Zo bestaat er een uitwisseling, een heel gamma van functionele relaties tussen PPBS en de defensieorganisatie. Om dit te verstaan, moeten we iets nader ingaan op de organisatie van het PPB-systeem en de belangrijkste machtsrelaties die als zodanig in de defensieorganisatie waargenomen kunnen worden. Twee van dergelijke relaties zijn relevant; de rivaliteit tussen de krijgsmachtdelen en het verdelen van de macht over de civiele en de militaire leiders van de defensieorganisatie.

PPBS en militaire organisatie : rivaliteiten tussen de diverse krijgsmachtdelen

De minister van defensie wordt voortdurend geconfronteerd met budgettaire conflicten en andere eisen van de diverse machten. Van de machten 'moet men niet verwachten dat ze uitgebalanceerde en objectieve standpunten naar voor brengen over die zaken waarvoor ze met elkaar in strijd zijn voor het verkrijgen van fondsen of het verwerven van prestige'.(32)

Bovendien, 'is elk krijgsmachtdeel zelf een coalitie van sterk geprononceerde en wedijverende gezichtspunten'.(33) De *Joint Chiefs of Staff* (JCS) kan worden beschouwd als een soort 'buffer'. Zij trachten de botsende eisen te verzoenen tot een coherent programma, om alzo de politieke top van de defensie-organisatie te beschermen tegen te veel rivaliteit tussen de diverse krijgsmachtdelen.

Maar de JCS verkeert zelf ook in een rollenconflict. Zij bestaat uit officieren van de diverse onderdelen van de krijgsmacht die daar eventueel hun carrière zullen vervolgen, en als bemiddelaar handelen voor die onderdelen. En toch moet JCS de botsende eisen verzoenen door middel van compromissen. Zo vormen zij 'meer een onderhandelings- dan een analytische organisatie'.(34) Verzoenen door middel van compromissen heeft maar weinig te maken met principes, en tengevolge van deze conflictuele banden, betekent het een dure budgettaire post. Het wordt belichaamd in een lijvig JCS-document, het *Joint Strategic Objectives Plan* (JSOP), dat één van de belangrijkste documenten was van alle PPB-procedures. De ultieme JCS 'machtsplanning' is eveneens in het JSOP opgenomen. Indien alle aanbevelingen uit het plan zouden zijn opgevolgd, zou men 25 tot 35% meer aan defensie hebben uitgegeven. (35) Dit is niet nieuw. Zelfs indien enkel budgettaire plafonds, en geen machtsniveau-

plafonds van toepassing waren, dan nog werd de minister geconfronteerd met militaire eisen die te hoog waren. Echter, de remedie was heel eenvoudig : alle budgettaire eisen werden ingeperkt. En dit institutionaliseerde in feite de compromissen. Maar de introductie van PPBS, met alle bijhorende 'machtsniveau-programma's' maakte een meer fundamentele keuze makkelijker. Het bracht tevens de 'verzoeningsfunctie' van de *Joint Chiefs of Staff* in gevaar. Met andere woorden, de introductie van PPBS was dysfunctioneel voor het voortbestaan van JCS als een bufferinstantie. Het feit dat de herkenning van deze dysfunctie bij JCS geen grotere weerstand tegen PPBS veroorzaakte is gedeeltelijk te wijten aan het toeval. Gedurende de jaren dat het systeem werd angewend, werd het defensiebudget substantieel verhoogd.(36) Extra sommen werden uitgetrokken, zowel voor de strategische strijdkrachten als voor de conventionele oorlogscapaciteit.(37) Nieuwe strategische opvattingen en de Vietnam-escalatie vereisten grote financiële offers. Fundamentele keuzes werden nu mogelijk, zonder te zeer de specifieke eisen van de diverse krijgsmachtdelen te verwaarlozen.

Niettemin constateerde McNamara tot 1966 onenigheid in de JCS.

Zij realiseerden zich dat hij 'aan het verdelen en heersen was' en vormden na 1966 een gemeenschappelijk front. Vanaf dan verzwakte de politieke positie van McNamara. Op dat moment voerde het herkennen van de dysfunctionaliteit van PPBS voor de positie van JCS naar nieuwe tactieken van solidair optreden. Zij waren succesvol : zelfs ABM en het plan voor een nucleair vliegtuigmoederschap (plannen waartegen de minister zich 5 jaar had gekant) werden aanvaard, ondanks PPBS.(39)

De veranderingen van 1969 aan het PPB-systeem kunnen gedeeltelijk worden verklaard uit het feit dat de dysfunktionaliteit werd herkend. Het oorspronkelijke PPBS ...'bleek met zijn categorieën voor de controle van het management niet in staat een evenwichtige slagkracht te verzekeren(3*)'. (40) Het bleek mogelijk de nieuwe controle-processen in te passen in categorieën die hoofdzakelijk georiënteerd waren op de slagkracht, en meer in het bijzonder 'budgettair advies' aan de planning en programmering toe te voegen, hetgeen er allemaal toe bijdroeg een te grote breuk in het compromiskarakter van de defensieplanning tegen te gaan.

'De revisie bood de *Joint Chiefs of Staff* ... en de *Military Service* ... de gelegenheid om meer initiatief te nemen in het plannen van de krijgsmacht'.(41)

De instrumenten werden veranderd; de dysfunctie van PPBS voor de machtspositie van de JCS werd gereduceerd.

De veranderingen van 1969 betekenden dat rivaliteiten tussen de diensten opnieuw mogelijk werden. De rol van de minister (op dat moment Laird) werd beperkt tot 'het dienst doen als een scheidsrechter tussen de belangen van de diensten binnen het raam van de gestelde plafonds'.(42)

PPBS en militaire organisatie : civiel-militaire machtsverhoudingen

PPBS had een centralizerend effect op intra-gouvernementele besluitvorming. Het veroorzaakt een machts-toename van de hogere instanties, ten nadele van de lagere organen. Dit wil zeggen dat PPBS in het Defensie-apparaat de macht van de minister en zijn naaste medewerkers vergroot en dit ten nadele van de militaire organen. Deze machtsverschuiving was duidelijker in het *Department of Defense* dan in de andere ministeries waar PPBS werd aangewend. Men kan ge-

rust stellen dat McNamara's wens om in het Pentagon de eerste viool te spelen één van de belangrijkste motieven was voor het invoeren van PPBS.(43)

Het verschil tussen het Defensiedepartement en de andere departementen blijkt eveneens uit de gevolgde procedures. Eén van de belangrijkste documenten uit de PPB-cyclus van de defensie-organisatie was het DPM (*Draft Presidential Memorandum*). Het werd opgesteld door het *Systems Analysis Office*. Het circuleerde voor commentaar gedurende enige tijd doorheen de diverse strijdmachtdelen en de JCS, en de minister stuurde het mogelijks rechtstreeks naar de president. Het bevatte hoofdzakelijk de visies van de minister, die werden ondersteund door 'zijn' *Systems Analysis Office*. De militaire organisatie kon slechts van deze visies kennis nemen.

Vergeleken met het DPM was het '*Program Memorandum*', gebruikt in andere beleidssectoren, niet een politiek belangrijk document. Het werd niet naar de president maar naar het *Bureau of the Budget* verstuurd. Schick somt de verschillen als volgt op : 'Het DPM was een beslissingsdocument; het PM enkel een intermediaire stap in een lang budgetteringsproces. De andere verschillen vloeiden hieruit voort : het DPM was samengesteld door systeemanalysten om McNamara's gezichtspunten weer te geven; het PM werd opgesteld door analysten geleverd door de machtscentra'.(44) In theorie werden de DPM's afgestemd op het JSOP van de *Chiefs of Staff*. Maar aangezien het JSOP, wegens zijn compromis-karakter, zichzelf ver boven de budgettaire plafonds plaatste, werden DPM's (opgesteld door de civiele staf van de Minister op het *Systems Analysis Office*) de belangrijkste besluitvormingsdocumenten : 'Tegen 1965 werden de DPM's in het *Defence Department* de voornaamste programma-besluitvormingsdocumenten'.(45) Dit betekende een begin van het herstel van de politieke over de militaire macht. Het *Systems Analysis Office*

belichaamde deze ontwikkeling, voor zowel vriend als vijand.

In militaire kringen ontstond al snel een ware campagne tegen SAO-activiteiten. Enthoven en Smith citeren vele hooggeplaatste militairen die in anti-intellectuele bewoordingen de activiteiten bekritiseerden van de 'briljante kerels', 'salon-strategen', 'arrogante jonge professoren' van het SAO. Het feit dat ... 'de *Systems Analysis* groep, als algemene regel, ertoe neigde de noden meer conservatief in te schatten', is nauwelijks verrassend. Enthoven en Smith wijden een heel hoofdstuk aan de vraag 'waarom onafhankelijke analisten?' Zij verdedigen op timide wijze de noodzakelijkheid van SAO. Toen hun boek verscheen, was het voortbestaan van het bureau al twijfelachtig en bijgevolg ook het voortbestaan van de burgerlijke controle over de defensieplanning. Nadat de Nixon-administratie in werking trad, werd deze ontwikkeling omgekeerd. De aangebrachte modificaties kwamen neer op het herstellen van de militaire macht in de defensieplanning. De 'Laird-PPBS' van 1969 resulteerde in het ontslag van de SAO-direkteur. DPM's werden afgeschaft en vervangen door documenten waarin de militaire beweegredenen doorslaggevend waren.

De opvolger van McNamara, Melvin Laird, bereikte een compromis met het Pentagon. Dit hield in dat SAO zich zou beperken tot evaluaties en niet langer onafhankelijk voorstellen zou doen. De minister zou de JCS en de diverse krijgsmachtdelen raadplegen; in ruil voor deze machtstoename beloofden de militairen zich tevreden te stellen met lagere budgettaire plafonds. Of, in termen van de rivaliteit tussen de krijgsmachtdelen: 'zij verkozen meer autonomie en minder klinke munt boven minder autonomie en meer dollars'.(47)

Om Nolan te citeren: 'Vanaf toen werden veel van de Direkteursplaatsen in *System Analysis* ingenomen door

militaire leiders. Het vervangen van civiele leiders door militaire leiders verzwakt de onpartijdigheid van een centrale macht door de introductie van de dysfunctie van "gevestigde belangen" '.(48) 'De belangrijkste verandering in voorgaand systeem is decentralisatie'.(49) De militaire machtspositie was hersteld. In 1972 vatte Korb (50) de situatie als volgt samen - 'PPBS als systeem bestaat niet meer in het *Department of Defense*'.

Nogmaals : PPBS en het bewapeningsproces - theorie en praktijk,

Laten we eens een andere blik werpen op de aanspraken van PPBS : Het systeem werd in staat geacht om de bewapeningsuitgaven in een belangrijke mate te kunnen inperken, vergeleken met de voorbije praktijk van militair advies.(51) PPBS kon een meer selectieve ontwikkeling en aankoop van nieuwe wapensystemen bevorderen (kwalitatief gesproken). PPBS forceert, als het ware, een meer selectieve keuze, wat fundamentele veranderingen in het wapenproces eenvoudiger maakt dan via een lang, obscuur gevecht om 'incrementele' toewijzingen.(52) 'Een dergelijke aanpak is des te geschikter naarmate het tempo van de technische veranderingen hoger ligt'.(53)

Dit wil zeker niet zeggen dat PPBS het bewapeningsproces afremde. Dit kan, in budgettair opzicht, tot op zekere hoogte wel het geval zijn. En PPBS was inderdaad in de eerste plaats bedoeld om de kloof tussen planning en budgettering te dichten. Het is echter denkbaar dat deze planning de introductie van juist die wapensystemen aanmoedigt, die uiteindelijk het bewapeningsproces enorm activeren, en de impulsen binnen de wapentechnologie die een geringer activerings-effect zouden hebben gehad veronachtzaamt. Zoals ik hoger zei, heeft de rationaliteitsaanspraak van PPBS in de eerste plaats betrekking op het budgetterings-

procédé, en in mindere mate op de beslissingen zelf. Wat ik bedoel is dat de kosten voor de introductie van een bepaald wapensysteem beter dan ooit gekend zijn. De 'voordelen' zullen afhangen van het criterium dat men hanteert; PPBS is niet geschikt om een criterium aan te reiken dat zich niet leent tot subjectieve interpretatie. Het is belangrijk zich dit te realiseren, aangezien gedurende de periode dat PPBS in haar meest rigide vorm bestond (1961-1969), heel belangrijke beslissingen werden genomen die het bewapeningsproces, en bijgevolg ook het bewapenings- en veiligheidsbeleid sterk beïnvloeden.

In Hoofdstuk II (4*) toonde ik aan hoe twee tegengestelde criteria gelijktijdig bestonden : het traditionele (veiligheid door middel van militaire macht) en het technologische ($S=1/CxD$). (5*) Mijn redenering was gebaseerd op het onweerlegbare feit dat de regeringen te vaak het tweede veiligheids criterium aanwendden. In feite heeft het eerste criterium steeds centraal gestaan in het 'veiligheidsbeleid'; het tweede diende meer om de beveiliging van de bewapening te waarborgen (wapencontrole als een voorwaarde voor het bewapeningsproces) dan de beveiliging van de betrokken bevolking. Pas indien er absolute prioriteit werd gegeven aan het tweede criterium, zou er een werkelijk ontwapeningsbeleid plaatsvinden.

Het PPB-systeem heeft steeds het traditioneel veiligheidsconcept voorgestaan. Dit is waarschijnlijk nauw verbonden met het feit dat de omvang van de 'dreiging' steeds door de militaire instanties werd bepaald (eerst vanuit militaire en CIA rapporten; later op basis van data uit het *Joint Chiefs of Staff's JSOP*). 'In plaats van een orgaan dat doeleinden formeel stelde, werd het JSOP het document van het defensiedepartement dat deze functie vervulde'. (54) Het formuleren van deze bepalingen van 'dreiging' in het kader van PPBS stelde hogere eisen aan de desbetreffende mili-

taire instanties. Het analytisch niveau van hun bijdragen steeg, maar bleef toch subjectief; de ontwikkeling vertoonde een trend van nauwkeurige subjectiviteit naar subjectieve nauwkeurigheid. Terzelfder tijd verzwakte het militaire respect voor de strategische analyses van het *Systems Analysis Office* : 'Ironisch genoeg, terwijl de geloofwaardigheid van de subjectieve militaire beoordeling dank zij het *Systems Analysis* enorm was toegenomen, leek de geloofwaardigheid van de studies van *Systems Analysis* te zijn gedaald te wijten aan hun falen om subjectieve factoren mede in rekening te brengen'.(54)

Analyse, in systeemanalytische begrippen, was een methode geworden om ideologische justificaties te leveren voor de eisen van de diverse krijgsmachtdelen. Het criterium voor dreiging (en het daarvan afgeleide criterium) voor veiligheid bleef in hoge mate arbitrair.

Is PPBS erin gelukt zijn twee aanspraken waar te maken ?

(a) Laat ons eerst kijken naar de kwantitatieve eis, of de eis tot budgetcontrole. In de McNamara-periode steeg het defensiebudget aanzienlijk. In de 'normatieve' benadering vereisten de nieuwe politiek-strategische doctrines een diversiteit aan bewapeningsmaatregelen, wat resulteerde in hogere uitgaven. Dit 'vergemakkelijkte' de introductie van PPBS; het matigde de militaire oppositie tegen een grotere macht voor de civiele instanties, en kwam tegemoet aan de uiteenlopende belangen van de diverse krijgsmachtdelen. Bij de 'descriptieve' benadering, daarentegen, ligt de volgorde andersom : de bewapeningstechnologie kende een 'explosieve' ontwikkeling, wat leidde tot een diversiteit aan mogelijke wapensystemen. De diverse krijgsmachtdelen opteerden voor verschillende systemen. In ruil voor meer macht voor de minister en zijn staf, en in antwoord op de beschuldigingen van de po-

litieke tegenstanders,(55) werd tegemoet gekomen aan de uiteenlopende militaire opties. De militaire oppositie tegen PPBS werd 'afgekocht' door hogere uitgaven, hetgeen de differentiatie van bewapeningsmaatregelen moest vergemakkelijken. En de politiek-strategische doctrines waren hiervan de formele (ideologische) confirmatie. Het inherent subjectivisme werd gemaskeerd door het steeds opnieuw hanteren van de 'in hoge mate onvoorspelbaar vreemde omgeving' om de wijzigingen in het beleid te verklaren. 'Wie gaat bezwaren aantekenen bij een systeemanalyse wanneer het resultaat is dat alle systemen toch hun gang mogen gaan? Wie gaat bezwaren maken bij programmabudgettering wanneer alle programma's in het budget opgenomen worden?', zoals Schilling stelde.(57)

In theorie (een theorie die is gebaseerd op de normatieve benadering) zou PPBS in staat zijn om budgetreducties te realiseren, door een selectief effect op de keuze van wapensystemen. In de praktijk bleek het anders te lopen. PPBS kan niet worden losgemaakt van de bestaande machtsrelaties, zowel binnen als buiten het defensiesysteem.

Hetzelfde geldt voor de meer beperkte rationaliteitsaanspraken van PPBS. Het systeem stond machteloos wanneer het werd geconfronteerd met overschrijdingen van de 'productiekosten' van nieuwe wapensystemen. Misschien was het wel in staat de overschrijding van de 'konsumptiekosten' in te perken. In theorie zou het dat zeker hebben kunnen doen; dit was één van de hoofdmotieven om PPBS te introduceren. Maar zelfs daar was de praktijk ver van de theorie verwijderd. Het bleef immers mogelijk, zelfs binnen het PPB-systeem, de voordelen van het systeem te reduceren, door onvolledige en/of misleidende informatie te verstrekken. (58) Het defensiesysteem ontwikkelde twee afweermechanismen tegen de budget-inperkende tendens van PPBS: 'Overvragen', zowel kwantitatief als kwalitatief. (Vein-

zend dat de PPBS-organisatie eenvoudigweg niet in staat was om alle voorstellen te beoordelen, werd het aantal opgestapeld, in de hoop dat 'iets door *Systems Analysis* zou glippen', (59))

En het 'vergulden'. (Programmabudgettering - en de daarbij gehanteerde norm van 'machtsplafonds' in plaats van 'budgettaire plafonds' resulteerde in de poging van de diverse krijgsmachtdelen om zoveel mogelijk nieuwe technologische ontdekkingen in hun voor- gestelde aankopen op te nemen; deze ontdekkingen konden voor andere doeleinden worden aangewend. (60))

Beide technieken werden gebruikt, al is het niet di- rekt duidelijk in welke mate. Zij ondermijnden PPBS - ditmaal in de verwezenlijking van haar meer beperkte rationaliteitsaanspraken.

(b) Wat in verband met de tweede aanspraak van PPBS, die *kwantitatief* was : *Wapencontrole* ?

Sommige auteurs geloven dat PPBS geen enkele invloed had op het bewapeningsproces : (40) 'Alhoewel PPBS de belangrijkste plannings-, programmeringsprocedure in het Departement is, heeft het meer nut als budgette- ringsinstrument dan als plannings- of programmerings- procedure... Het PPBS draagt niet betekenisvol bij tot het besluitvormingsproces voor het beoordelen van programma's gericht op belangrijke wapensystemen. Het stelt een extrapolatie op van de geraamde kosten voor dergelijke programma's na hun goedkeuring voor ontwik- keling'. Andere auteurs gaan een stap verder. Entho- ven en Smith suggeren dat PPBS op zijn minst heeft ge- diend om de ontwikkeling van nieuwe, somtijds heel dure wapensystemen te justifiëren. Ook Armacost, in zijn heel nauwkeurige analyse van rivaliteiten tussen de di- verse krijgsmachtdelen met betrekking tot de Thor- Jupiter keuze, suggereert dat PPBS het mogelijk maakte, door 'niet-essentiële projecten terzijde te schuiven, meer geld vrij te maken voor 'die projecten waarvoor

een expliciet militaire behoefte kon worden bepaald'. (61)

Deze standpunten kunnen worden gecombineerd, door te stellen dat PPBS niet bij machte was om een belangrijke, maar strategisch ongewenste doorbraak in de wapentechnologie (ABM) (62) tegen te houden en toch stimuleerde het andere belangrijke doorbraken (MIRV, Poseidon, Minuteman II en III). (63) De sleutel om dit te begrijpen ligt in het uitsluitend, impliciet gebruik van het traditioneel veiligheids criterium. De 'effectiviteit' van de PPBS-analyse werd uitsluitend verbonden met de militaire capaciteit van de desbetreffende wapens, en bijvoorbeeld niet met de minimalisering van de ongevalrisico's of de omvang van de schade.

Dit alles leidde tot een merkwaardige paradox. In de jaren zestig steeg de diversiteit aan ontwikkelde wapensystemen; dit gaf aanleiding tot een steeds grotere nood aan selectie-criteria. PPBS kon hierbij hulp bieden. Het stelde de vraag 'hoeveel is genoeg?' (de titel van de apologie van Enthoven en Smith). (64) De corresponderende politiek-strategische doctrine was er één van (wederzijds) verzekerde destructie. Maar aangezien het volk a priori vasthield aan een traditionele defensie van dreiging en veiligheid (de corresponderende effectiviteitscriteria inbegrepen), werden wapensystemen geselecteerd die het bewapeningsproces, vanuit politiek-strategisch gezichtspunt, in feite sterk stimuleerden en die een enorm destabiliseringseffect hadden. De zelf-restrictie eigen aan de aanpak van PPBS was het gevolg van een hoog-mechanische, beperkte interpretatie van 'rationaliteit'. Het resultaat was het omgekeerde van wat men verwacht had : in geen andere periode steeg de omvang van de destructiekracht van de Verenigde Staten als in de McNamara-PPBS periode. (65) Het was nooit voldoende.

Samenvattend

De introductie van PPBS in het Amerikaans defensie-systeem was meer dan een nieuwe budgettaire techniek. Volgens haar voorstanders was het '... een management-filosofie - een filosofie die, zo geloven we, hielp bij het kanaliseren van het initiatief, de verbeelding, de toewijding, het harde werk en het oordeel van de militaire en civiele leiders van het *Department of Defence* volgens meer rationele en meer objectieve lijnen dan voorheen'. (66)

Maar het was wel een heel naïeve filosofie. Ze was gebaseerd, zoals trouwens alle synoptische beleids-theorieën, op een rationaliteitsaanspraak die niet kan worden hard gemaakt. Bovendien was het invoeren van PPBS in het Amerikaans defensiesysteem gebaseerd op een statische, normatieve interpretatie van de relatie tussen defensie, bewapenings- en veiligheidsproblemen. Ze miskende de interacties die tussen deze probleemgebieden bestaat, de dynamiek van het defensiesysteem.

De rationaliteitsaanspraak van PPBS is in twee opzichten naïef. Ten eerste verwaarloost ze teveel het feit dat het defensiesysteem een complex van 'machtsrelaties' is. Ten tweede wordt nergens in de normatieve benadering - of in PPBS - het hoofddoel ('veiligheid', 'dreiging') in vraag gesteld. 'PPBS offert de doeleinden-rationaliteit op aan een middelen-rationaliteit; dit is de reden waarom ogenschijnlijk rationele procedures irrationele resultaten opleveren'. (67) De irrationaliteit van het bewapeningsproces werd niet beïnvloed door PPBS. Sommige van de 'doorbraken' in de wapentechnologie (die eerder de wereldvrede in het gedrang leken te brengen, dan haar te vergroten) waren gedeeltelijk te danken aan PPBS; andere ondanks PPBS.

Miskennen van de realiteit van het dynamische denkmodel veroorzaakte het falen van PPBS, zowel in zijn

nauwere betekenis van een techniek voor budgettaire controle, als in de ruimere betekenis van een planingsstrategie. Miskennis van de realiteit veroorzaakte het omslaan van de rationaliteitsaanspraak van PPBS in haar tegendeel. Ik heb hier getracht, door het analyseren van de relevante literatuur, aan te tonen hoe deze omkering tot stand kwam.

(vertaling : Chris Van Kerckhove)

*

° *Situering*

De hier in vertaling aangeboden tekst vormt het VIe en laatste hoofdstuk in het boek van Johan Niezing : *Strategy and Structure. Studies in Peace Research, IV (Publications of the Polemological Centre of the Free University of Brussels (VUB); Vol 8; Swets & Zeitlinger - Amsterdam and Lisse; 1978)*. Het noten-apparaat valt uiteen in twee delen. Een eerste deel bevat de *Noten* van de auteur. Deze worden in de tekst weergegeven door middel van een cijfer. Een tweede deel bevat de *Noten van de vertaler*. Deze worden aangegeven door middel van een eigen nummering voorzien van een *.

Noten

1. A. Wildawsky, 'The political Economy of Efficiency : Cost-Benefit Analysis, Systems Analysis and Program Budgeting', in F.J. Lyden and E.G. Miller, *Planning Programming Budgeting; a Systems*, Markham, Chicago, 1st edition 1968.
2. Voor een snelle oriëntatie : L. Merewitz and S. Sosnick, *The Budget's New Clothes*, Markham, Chicago, 1971; Herman R. Van Gunsteren, 'The Quest for Control, a critic of the rational-central rule approach in Public Affairs, Wiley, London,

1976; Lyden/Miller, 2nd edition, 1972.

3. A. Schick, 'A death in the bureaucracy : the demise of federal PPB', *Public Administration Review*, 1973, pp; 146-156.
4. A. Wildawsky, *The Politics of the Budgetary Process*, 2nd edition, Boston, 1974, p. 205.
5. Cf. Merewitz/Sosnick; Lyden/Miller.
6. 'Het aantal stafmedewerkers neemt toe ten nadele van de 'line people' en de ouderwetse opstellers van de begroting (6*). De wetgevende macht verliest ten opzichte van de uitvoerende macht. Beter geschoolde en/of georganiseerde mensen winnen' (Van Gunsteren, 1976, p. 78)
7. Een samenvatting van de verschillende argumenten en tegenargumenten van de beide scholen kan men vinden in : J. Niezing, *Budgetteringssysteem en bewapeningsproces*, Bijdragen tot het Vredesonderzoek nr. 3. Centrum voor Polemologie van de VUB, 1975, pp. 11-23; A. Peper, *Bij stukjes en beetjes ? over het zogenaamde realisme van het incrementele beleidsmodel*, Meppel, 1974; Ch Schultze, *The Politics and Economics of Public Spending*, Brookings, Washington, 1968; A. Etzioni, *The Active Society*, Free Press, New York, 1968, Chap. XI.
8. Van Gunsteren, 1976, p. 74.
9. A. Wildawsky, *The Politics of the Budgetary Process*, 1st print 1964, p. 132.
10. H. Van Gunsteren, 'Planning en Politiek', in *Bestuurswetenschappen*, 1974, I, p. 10.
11. A. Schick, 'Systems Politics and Systems Budgeting', *Public Administration Review*, 1969, p. 142.
12. Wildawsky, 1964, p. 141.

13. Schick, 1969, p. 138.
14. Schick, in : Lyden/Miller, p. 36.
15. J. Burkhead, *The Budget and Democratic Government*, in : Lyden/Miller, 2nd edition, 1972, pp. 65ff.
16. Schick, 1969, p. 144.
17. Schick, 1969, p. 144.
18. Voor een overzicht van de verschillende categorieën die gebruikt zijn geworden in Defensie-programmering van de V.S., zie Burkhead; evenals R.L. Nolan, 'Systems analysis and PPB-systems for defence decision making', *Naval Research Logistics Quarterly*, September, 1970.
19. A.F. Leemans, 'De totstandkoming van het beleid', Chap. IV, in : A. Hoogerwerf (ed.) : *Beleid berlicht*, Samson, Alphen, 1972, p. 45.
20. B.G. Zandstra-Andela, 'Rationalisatie van de Budgetbeslissing, Chap. IX, in : Hoogerwerf (ed.), 1972.
21. McNamara, zoals geciteerd door D. Novick, 'Costing Tomorrow's Weapons Systems', *Quarterly Review of Economics and Business*, 1963, 1, p. 33. Voor de rol van Hitch en McNamara in het ontwikkelen van PPBS in het Defensiesysteem van de V.S., zie Merewitz/Sosnick, p. 11; Nolan, 1970; Schick, 1966, en 1971 : 'Budget Innovation in the States'? Brookings, Washington, en in het bijzonder : A.C. Enthoven en K.W. Smith, *How Much is enough? Shaping the Defence Program, 1961-1969*, Harper & Row, New York, 1971.
22. Enthoven/Smith, 1971.
23. *idem.* p. 34

24. *idem.* p. 44
25. *idem.* p. 38
26. Zoals geciteerd door Burkhead, 1972, p. 74.
27. V.A. Thompson, *Decision Theory, Pure and Applied*, General Learning Press, New York, 1971, p. 16.
28. Novick, 1963, p. 38.
29. 'De kosten om een bepaalde job op een bepaalde manier uit te voeren kunnen normaal tot op 20% nauwkeurig van de werkelijke kosten worden geschat, en indien de foutenmarge nu en dan noodlottig kan zijn voor een particuliere firma, is ze niet onbetekenend binnen een kostenraming voor een toekomstig wapensysteem' (Novick, p.36)
30. *idem*, p. 35.
31. 'De tendens naar geüniformeerde bevelen in het *Defence Department* moedigde PPB aan, wat velen als een gezagscentralisatie beschouwden. De *Administration and Reorganization Act* van 1958 deed de belangrijkheid van het *Secretary of Defence* toenemen ten opzichte van de militaire diensthoofden' (Merewitz/Sosnick, p. 6)
32. Enthoven/Smith, p. 92.
33. *idem*, p. 95.
34. *idem*, p. 97.
35. *idem*, p. 95.
36. 'Mr. McNamara : "Toen ik in januari 1961 in dienst trad, droeg president Kennedy me op om :
  1. de machtsstructuren, nodig om onze militaire vereisten te bereiken, te ontwikkelen zonder rekening te houden met arbitraire budgettaire plafonds.

2. deze macht aan de laagst mogelijke kosten te laten functioneren" '(hearings on Department of Defence appropriations, FY 1963, p. 5, Testimony of R.S. McNamara before US Senate Appropriations Subcommittee).
37. Schick, 1973, p. 150.
38. L.J. Korb, 'The Secretary of Defence and the Joint Chiefs of Staff : the budgetary process', in : S.C. Sarkesman (ed.) : *The Military-Industrial Complex, A Reassessment*, Sage Publications, 1972, p. 317.
39. *idem*, p. 318.
40. Report to the President and the Secretary of Defence by the Blue Ribbon Defence Panel, US Government Printing Office, Washington D.C., 1970, p.112.
41. *idem*, p. 113.
42. Korb, p. 328.
43. M.H. Armacost, *The Politics of Weapons Innovation, the Thor-Jupiter controversy*, Columbia University Press, 1969, p. 283.
44. Schick, 1973, p. 148.
45. Enthoven/Smith, p. 55.
46. Nolan, p. 368.
47. Resp. Korb, p. 322; R.F. Coulam, 'Inter-service Weapons Rivalry', *Bulletin of the Atomic Scientists*, June 1977, p. 36.
48. Nolan, p. 370.
49. *idem*, p. 371.
50. Korb, p. 323.
51. Enthoven/Smith, p. 51.

52. Nolan, p. 360.
53. J.R. Schlesinger, 'Organizational Structures and Planning', in : RN McKean, *Issues in Defence Economics*, Columbia University Press, 1967, p. 206.
54. Nolan, p. 367.
55. 'Gedurende de verkiezingscampagnes van 1964 en 1966 suggereerden verschillende Republikeinse kandidaten dat het Pentagon gedurende McNamara's ambtsperiode geen betekenisvolle nieuwe wapensystemen had ontwikkeld. Dergelijke aanvallen ontkenen de vooruitgang in het ontwikkelen van de A-7 gevechtsbommenwerper, het C-54 transportvliegtuig, MIRV, strategische overbrengingssystemen zoals de Minuteman I, III, en Poseidon raketssystemen, een korte-afstand aanvalsraket (SRAN), logistieke schepen voor een snelle deployering, de aëromobiele divisie, en de *Spring* en *Spartan* anti-raket raketten (ABM), evenals de gefaseerde-golven-radar die hen zal leiden' (Armacost, p. 287).
56. Nolan, p. 360.
57. Zoals geciteerd door Armacost, p. 289.
58. 'De voordelen van een programma-budget worden in belangrijke mate ongedaan gemaakt indien de gebruiksaanwijzingen niet-informatief en volkomen misleidend zijn'. CH.J. Hitch en R.N. McKean, *The Economics of Defence in the Nuclear Age*, Harvard University Press, Cambridge, 1960, p.61.
59. Nolan, p. 368.
60. Nolan, *ibidem* : 'Deze praktijk resulteerde ten slotte in een spiraalgewijze kostenstijging voor het *Defence Department* en ongejustifieerde aanvragen voor toename van de capaciteit, zonder op de uitgaven te letten. De verschillende onderdelen

van de krijgsmacht waren maar weinig geneigd om binnen de budgettaire grenzen te blijven, omdat ze zich realiseren dat een dergelijk verzilveren heel waarschijnlijk hun andere programma's niet zal aantasten zoals vroeger jaren gebeurde toen ze binnen een vast budget opereerden.'

61. Blue Ribbon Report, p. 114 (zie noot 40)
62. Armacost, p. 292.
63. Korb, p. 318.
64. Enthoven/Smith, p. 38.
65. Armacost, p. 287 : 'De participatie in de kwalitatieve wapenwedloop werd in geen enkel opzicht prijsgegeven, ondanks de evidente belangstelling in het controleren van haar tempo. Integendeel, sedert 1962, was de jaarlijkse uitgave voor research, explorerende ontwikkeling, en geavanceerde ontwikkeling - met de gebieden van de formatie van nieuwe technologie - met meer dan 25% toegenomen'.
66. Enthoven/Smith, p. 47.
67. Wildawsky, 1974, p. 207.

*

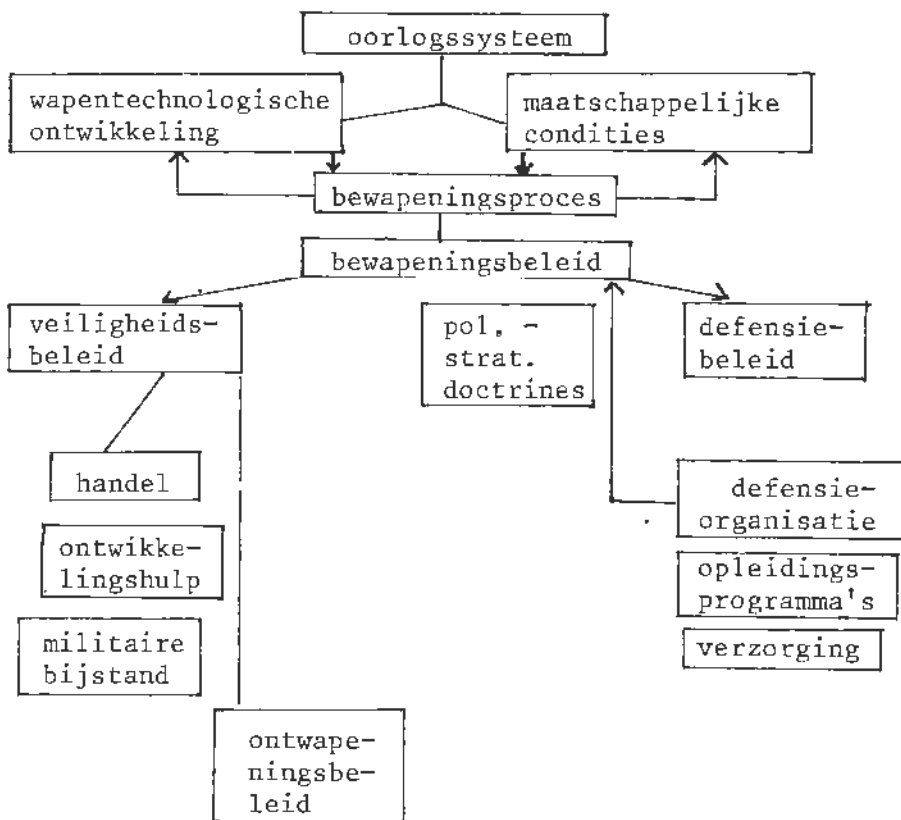
Noten van de vertaler

- 1*. De auteur verwijst naar het "dynamische" of "descriptieve" model, dat we hieronder voor een goed begrijpen van het betoog weergeven. Echter, we nemen niet het Engelstalig model over, waarnaar de auteur verwijst; wel het Nederlandstalig model zoals opgenomen in : J. Niezing, Budgetterings-

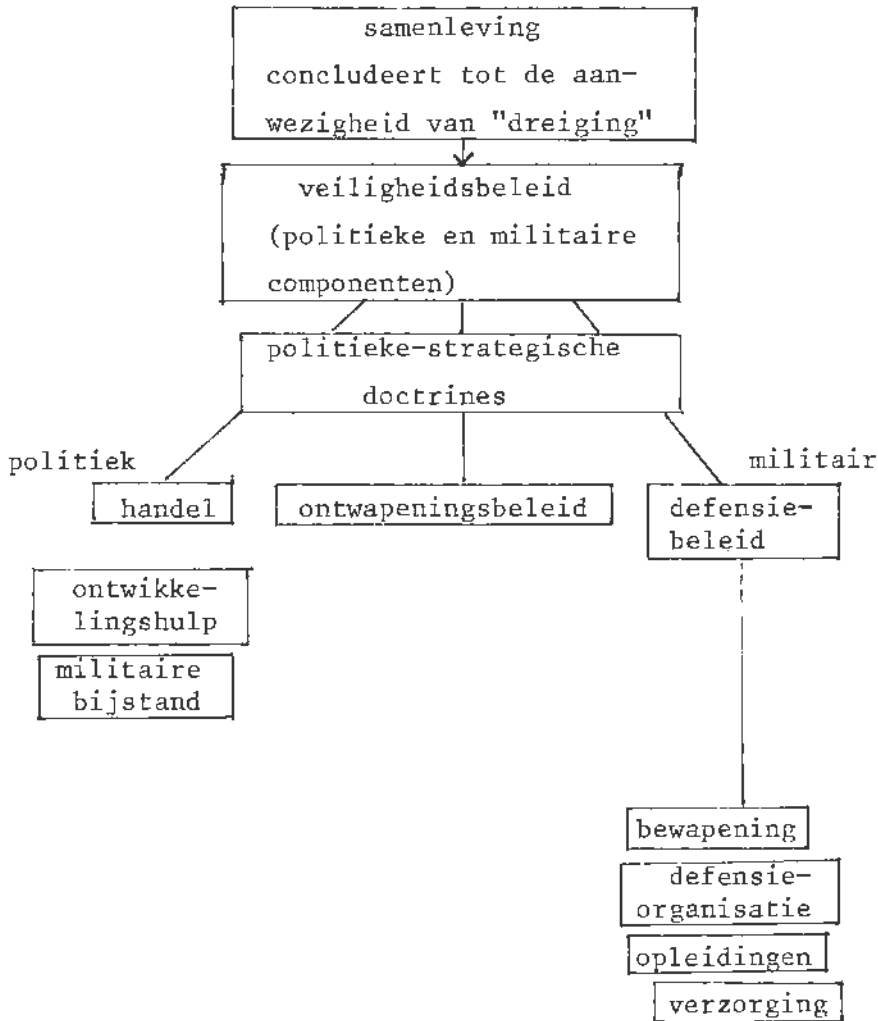
systeem en bewapeningsproces. Een studie over de politieke en polemologische betekenis van PPBS; V.U.B., Centrum voor Polemologie, Bijdragen tot het vredesonderzoek nr. 3, Brussel, p. 28.

- 2*. De auteur verwijst naar het "statische" of "normatieve" model, dat we ook hier voor alle duidelijkheid weergeven. Ook hier nemen we niet het Engelstalig - maar het Nederlandstalig model (ibid., p. 26) op.
- 3*. In het Engels staat er : The original PPBS ... 'proved inadequate as management control categories to insure balance among mission-type forces'. Bedoeld is blijkbaar dat niet gegarandeerd was dat men gelijk waar ter wereld en op ieder moment even krachtig en efficiënt militair kon interveniëren.
- 4*. Dit tweede hoofdstuk draagt als titel : "Security - The Case of Conflicting Policies. A chapter on Values."
- 5*. Deze formule duidt het "nieuw veiligheidsprincipe aan en heeft een paradigmatische betekenis". De formule geeft aan dat veiligheid (S) een relatie is tussen de kans op een ongeluk (C) en de omvang van de aangerichte schade (D). De veiligheid neemt toe naarmate het product van kans en schade kleiner wordt. Zie : J. Niezing, *Strategy and Structure*, pp. 13-19.
- 6*. 'line-people' : al diegenen die in een hiërarchisch gestructureerde organisatie een welbepaalde plaats bezetten en vooraf afgelijnde taken moeten uitvoeren.

het "dynamische" of "descriptieve" model :

het "statische" of "normatieve" model :

AFSCHEID VAN DE KLASSENSTRIJD ?

Luc Vanneste

Inleiding

Een jonge vrouw, achttien jaar, een baby van enkele maanden. Ze staat aan de dop. Ongeschoold, weinig begaafd. Op de koop toe : verstikkend milieu, dat haar behandelt als een kind.

Zij heeft geen stem, niet eens over haar baby. Iedere dag opnieuw, vele keren per etmaal wordt het haar toegesauwd : "Ge kunt niets."

Maar op een dag komt ze thuis : "Ik heb werk in de fabriek." Ze staat op om vijf uur en komt terug thuis rond de middag. Ze doet dat twee maanden, maar er komt geen geld.

Op de fabriek blijkt men haar niet te kennen. Alleen : " 't Is wellicht dat meisje dat een aantal keer is opgemerkt rond het fabrieksterrein."

Men zag haar aan voor een zwerfster. Men heeft zelfs eens de rijkswacht gebeld. Een keer liep ze daar maar wat rond. Een andere keer had ze een grote handtas. "Waarom hebt ge dat gedaan ? Waarom zijt ge iedere dag zo veel uur van huis geweest ? Waar hebt ge al die tijd rondgehangen ? Waar was er beschutting tegen regen en onweer ? Waarom, waarom ? Welke normale mens doet nu zoiets ?"

"Ik weet het niet," antwoordt ze. "Het is gebeurd, ik weet niet waarom."

Haar man, een jongen, zendt haar terug naar haar moeder. Hijzelf keert ook terug naar zijn ouderlijk huis. Hij is verslagen, hij zal het nooit begrijpen. Misschien moet hij haar straks wel naar een gesticht sturen.

Dit schamele verhaal toont naar mijn gevoel heel duidelijk waar het op dit ogenblik in onze samenleving

om gaat. Is dit klassenstrijd ? Als het dat al is, dan is het mijns inziens fundamenteel verschillend van wat in de vorige eeuw onder klassenstrijd verstaan werd.

Ik zal eerst kort de Belgische geschiedenis sinds die negentiende eeuw overlopen. Het kan uiteraard niet de bedoeling zijn hierbij iets nieuws te vertellen.

Er kunnen slechts een paar fragmenten geschilderd worden, net voldoende om de verandering duidelijk te maken. Dat klassen niet dezelfde blijven heeft zijn gevolgen voor de klassentheorie van Marx. Het minste wat men kan zeggen is dat alles heel ingewikkeld geworden is.

Industriële revolutie

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de industrialisering op gang. Dit gebeurde eerst in Engeland, dat tot op dat moment in een zware economische achterstand ten opzichte van het vasteland geraakt was. Het kon met name de konkurrentie niet aan.

Door gans zijn economie fundamenteel te hervormen, met alle dramatische gevolgen voor de oude leefwijze van dien, kon Engeland het tij keren. Nu kreeg onder meer Vlaanderen af te rekenen met de konkurrentie van een gemechaniseerde textielsektor. Het reageerde daarop door drastische loonsverlaging, maar geraakte daardoor noch min noch meer in een situatie van achterlijkheid en onderontwikkeling(1).

De ironie van het lot was dat Engeland alleen in staat geweest is om die technische revolutie door te voeren omdat het eerst nieuwe landbouwmethodes van onder meer Vlaanderen had overgenomen.

Door methodes die ontwikkeld waren in de dichterbevolkte streken van de Nederlanden over te brengen

naar de minder dichtbevolkte Engelse streken kon als het ware een spaarpot aangelegd worden. In de achttiende eeuw kon daarmee dan de mechanisering gefinancierd worden(2).

Belgische omwenteling.

In de Zuidelijke Nederlanden bleef de bevolking heel lang op de landbouw aangewezen om in haar levensonderhoud te voorzien. De adel, gesteund door de geestelijkheid, hield het heft stevig in handen.

De industrie kwam het eerst op gang in Wallonië. In Luik en Henegouwen vestigden zich de metaal- en steenkoolnijverheid, in de streek van Verviers de textiel. In Vlaanderen bleef het aanvankelijk in hoofdzaak beperkt tot de textielnijverheid in het Gentse. Voor het overige was de thuisarbeid er enorm verspreid, maar die werd veelal gekombineerd met werk op het land.

Overal in Europa werd op dat moment de adel - vaak letterlijk - onder vuur genomen. Maar in het buitenland was de industriële burgerij veel talrijker dan in de Zuidelijke Nederlanden.

Als klasse was zij dan ook heel weinig zelfzeker, zij vereenzelvigde zich zelfs met de aristocratie, wiens gebruiken en gedragvormen zij overnam. Zo nam zij de gewoonte over om Frans te spreken.

De adel had overal in Europa de kulturele uitstraling ondergaan van Frankrijk, toen dat op het hoogtepunt van zijn politieke macht was. Voor de Belgische bourgeoisie werd het Frans echter een manier om zich aan de macht te warmen, zonder die eigenlijk al te hebben. Merkwaardig genoeg geldt dit niet alleen voor Vlaanderen, want ook voor de Walen was het Frans een vreemde taal die slechts door een kleine minderheid beheerst werd. De Waalse dialecten waren er slechts betrekkelijk mee verwant (3).

Het Frans werd een statussymbool, een sociale taalgrens.

Het was echter slechts een kwestie van tijd totdat de burgerij de macht toch in handen zou krijgen. Het betekende wel dat in de Zuidelijke Nederlanden die macht bijna geluidloos en geweldloos overgenomen werd.

Bij ons geen revolutie, zoals in Frankrijk om de doodsteek te geven aan de feodale machthebbers. Men heeft genoeg aan het woord "omwenteling" om aan te geven wat in 1830 in de Zuidelijke Nederlanden gebeurd is.

De geboorte van de Belgische staat ging weliswaar gepaard met enkele rellen, maar alles bij elkaar bleef het vrij beperkt. Het was in feite niet de burgerij die in opstand kwam, maar het proletariaat.

Dit leed op dat moment noch min noch meer honger en kwam daarom op straat. De burgerij schrok aanvankelijk, zij organiseerde zelfs de burgerwacht tegen de opstand. Maar toen bleek dat het tij niet meer te keren was, stelden zij zich aan het hoofd van de opstand. Wat aanvankelijk een proletarische revolutie leek te worden, werd door de burgerij in voor haar gunstige banen omgebogen (4).

Engeland had nu helemaal geen bezwaar tegen het onafhankelijk worden van België. Weliswaar was het enkele jaren daarvoor de voornaamste pleitbezorger van het Verenigd Koninkrijk geweest. Het zag er toen een stevige dam in tegen Frankrijk en Pruisen.

Maar in 1830 gaf het er toch de voorkeur aan de economische macht die het Verenigd Koninkrijk aan het opbouwen was te breken. Frankrijk van zijn kant stemde in met de onafhankelijkheid, in de hoop op nieuw invloed in de Zuidelijke Nederlanden te krijgen (5).

Provinciale Burgerij

Na de onafhankelijkheid groeide de industrie gestadig verder. Ook in Vlaanderen werd de agrarische sektor steeds meer aangevreten, hoewel het zwaartepunt van de industrie in Wallonië bleef.

Dit werd nog aangewakkerd door de crisis tussen 1840 en 1850, waarbij de ganse vlas- en ambachtelijke nijverheid er onderdoor ging.

De sociale taalgrens breidde zich uit. In alle provinciesteden werd het Frans de voertaal van de burgerij. Nochtans kan men niet stellen dat er een koloniale relatie bestond tussen Wallonië en Vlaanderen. De Vlaamse industrie ontwikkelde zich zelfstandig, alleen spraken de bedrijfsleiders Frans (6).

Naar het einde van de negentiende eeuw zal daar verandering in komen. Maar tegen dat moment zijn de maatschappelijke verhoudingen al grondig veranderd. Voor de industrialisering was de politieke macht in handen van de grootgrondbezitters (adel), die ten volle konden steunen op de geestelijkheid. Zij zwaaiden de skepter over de landarbeiders, die vaak de touwtjes probeerden aan elkaar te knopen door ook nog thuisarbeid te verrichten.

Verder was er nog een middenstand van kooplui en eigenaars van ateliers (manufacturen). De grootgrondbezitters werden van de troon gestoten door de industriëlen. De landarbeiders werden fabrieksarbeiders. De geestelijkheid kon zich tamelijk vlug aanpassen. Zij slaagde er in een belangrijke groep van de burgerij, de katholieke liberalen, onder de vleugels te nemen.

Later zouden zij er trouwens ook in slagen, zij het niet zonder veel innerlijke conflicten, een belangrijk deel van het proletariaat in te palmen (7).

In die tijd bestond slechts een klein legertje ambtenaren. De staatsfuncties waren tot het absolute minimum beperkt.

Zij moesten alleen de gemeenschappelijke belangen van de heersende klasse beschermen : de grenzen beveiligen, de orde handhaven, de buitenlandse betrekkingen verzorgen, de grote verkeerswegen onderhouden.

Er was geen algemene belastingsplicht, dienstplicht of schoolplicht. Er bestond zelfs niet de kiem van een sociale zekerheid. Alle ambtenaren konden gerekruteerd worden uit de hogere klassen, zodat van die kant weinig weerstand te verwachten viel.

Hetzelfde geldt voor de vrije beroepen als dokters, advocaten en notarissen. Wat wel bestond was wat men kan noemen een taalflamingantisme. Vanuit romantische nationale gevoelens trokken intellectuelen ten strijde voor de Vlaamse taal. In een aantal gevallen spraken zij die taal niet eens (8).

Financiële burgerij.

Tijdens de laatste jaren van de negentiende eeuw krijgt aan de ene kant de staat een grotere rol in het economisch gebeuren. Aan de andere kant verhuist het economisch gebeuren, of liever het beheer van dat gebeuren.

Het verhuist geografisch naar Brussel en komt in handen van financiële instellingen. De burgerlijke klasse wordt klein in aantal, de macht concentreert zich in steeds minder handen. De economie vraagt namelijk steeds meer kapitaal om de technologische vernieuwingen te financieren en de kleine industriëlen kunnen dat steeds minder opbrengen.

Banken brengen kapitaal aan in de vorm van aandelen. Door hele portefeuilles met aandelen te vullen krijgen zij steeds meer controle op hele sectoren. Men

heeft het in dit verband over financiëel of holding-kapitalisme.

Een holding is precies een financiële instelling die door het verwerven van aandelen macht uitoefent op bedrijven. De Société Générale is het meest gekende voorbeeld. Solvay en Empain lagen ook aan de grondslag van wat uitgegroeid is tot een werkelijk imperium.

Die laatste voorbeelden tonen duidelijk dat zo'n imperium verbonden kan zijn met  n naam. En in gans het uiterst ingewikkelde netwerk van de personen die de holdings geleid hebben  n leiden vindt men inderdaad steeds dezelfde namen terug.

René Depreter schreef enkele jaren terug een werk dat hij als titel gaf : "De 200 rijkste families". Dat getal is niet helemaal letterlijk te nemen. Het is eerder een symbolisch getal, waarmee verwezen wordt naar een beperkte toplaag.

Welnu, die toplaag vormde zich in een niet onbelangrijke mate in de negentiende eeuw. Zij verdrong de provinciale burgerij van de macht. Dat betekent niet dat deze laatste totaal verdween, het betekent dat zij als klasse ophield te bestaan. De bourgeoisie koncentreerde zich vanaf dan in Brussel (9).

Doordat de provinciale burgerij in aantal achteruitging was zij steeds minder in staat het ambtenarenleger uit eigen rangen te bevolken. Vooral omdat de rol van de staat steeds groter werd. De staat kwam steeds meer tussen in het economisch gebeuren door openbare werken, overheidsbestellingen, ingrepen in de rentevoet, belastingheffingen enzovoort.

Er kwam steeds meer vraag naar scholing en de staat begon met de organisatie van een minimale sociale zekerheid. Het ambtenarenleger werd een soort huurleger, er ontstond een bureaukratische en intellectuele middenlaag.

Die was geen integraal deel van de heersende klasse, ze kreeg geen werkelijke macht, haar macht was een gedelegeerde. Maar zij vereenzelvigde zich wel met de leidende klasse (10).

Dit is een nieuwe stap nadat de tegenstelling (provinciale) burgerij ~ proletariaat in de plaats gekomen was van de tegenstelling adel - landarbeiders. De burgerij krijgt aan haar zijde een middenklasse van ambtenaren en vrije beroepen. Eigenlijk treden zij een beetje in de plaats van of in elk geval staan zij naast de geestelijkheid. In het geval van het onderwijs blijft de geestelijkheid trouwens nog volledig op haar plaats.

Monopoliekapitalisme

In de jaren '50 wordt België overspoeld door multi-nationale ondernemingen. Of beter, Vlaanderen wordt er door overspoeld. De holdings zijn eigenlijk eerder voorzichtig in hun beleid. Bijna per definitie verspreiden ze hun middelen over verschillende ondernemingen en in verschillende sectoren.

Een industriële monopoliegroep concentreert zijn middelen in één bedrijfstak, die hij (bijna) volledig beheerst. Er bestaat tussen de verschillende ondernemingen van zo'n tak een (technische) band.

Wat in de ene onderneming gemaakt wordt, moet in een andere, die zich in een ander land kan bevinden, verder afgewerkt worden. Maar de ganse groep werkt volgens een centraal opgesteld plan. Dit betekent dat een monopoliegroep meer zal uitzijn op rationalisatie en innovatie.

De MNO's kwamen naar Vlaanderen omwille van de nabijheid van havens, maar vooral omwille van de lage lonen. Zij werden extra aangelokt door de vele belastingvoordelen, die zo ver gingen dat iemand ooit schreef "Van alle Amerikaanse fabrieken in dit land

is 80% Belgische subsidie" (11).

We hebben al opgemerkt hoe het spel van de naties een fundamentele invloed op het economisch gebeuren kan hebben. Engeland en Frankrijk moesten hun fiat geven vooraleer België tot stand kon komen.

Met de multinational komt een nieuwe hoofdrolspeler op de planken. Hij is niet geïnteresseerd in nationale belangen, hij is supra-nationaal. Dit betekent niet alleen dat hij in verschillende landen tegelijk optreedt. Veel belangrijker om vast te stellen is dat de omzet van een multinationaal bedrijf dikwijls de omzet van het land waar hij opereert, overtreft.

Leo de Haes wees er in zijn enkele jaren geleden verschenen studie op dat bijvoorbeeld General Motors een omzet heeft die gelijk is aan het BNP van Zweden. Ford overtreft Denemarken, Volkswagen Ierland. Volgens De Haes is het duidelijk dat een nationale economie voor een groot deel ondergeschikt wordt aan die buitenlandse maatschappijen. Wij worden o.m. voor onze werkgelegenheid afhankelijk en onze economie wordt voor een groot stuk stuurloos (12).

Aan het hoofd van een (afdeling van een) MNO staat niet de eigenaar, maar een manager. Het "patronaat" wordt moeilijker zichtbaar, het bedient zich van stromannen.

Dit was trouwens reeds zo bij de holdings. Wie is in dat geval eigenaar? Aandelen staan niet op naam en vanaf welk percentage heeft men macht?

Het dagelijks beheer van een holding en een multinational is in handen van personen die geen enkel aandeel in het bedrijf hoeven te hebben. Maar het anoniem worden van het patronaat betekent niet dat de grote eigenaar geen zeggingskracht meer zou hebben. Onderzoek heeft uitgewezen dat over belangrijke beslissingen, zoals bijvoorbeeld een verandering in de juridische structuur van een bedrijf, de manager

geen zelfstandige beslissingsmacht heeft. Hij wordt verondersteld het bedrijf maximaal te laten renderen en binnen die marge beschikt hij over een zekere bewegingsruimte (13).

Proletariaat - Ambachtslui.

We verwezen hierboven voor het grootste deel naar de geschiedenis van de burgerij. Maar ook de arbeidersklasse is tegenwoordig niet meer wat zij in de 18de en 19de eeuw was. We hebben gezien dat zij toen bestond uit fabrieksarbeiders en thuiswerkers-boeren.

Dit beeld is iets te simplifiërend. Er waren ook nog de ambachtslui. Bij hen valt het eerste *georganiseerde* verweer te noteren. De drukkers en typografen waren voorlopers.

Zij stichtten mutualiteiten, die eigenlijk ook hun beroepsbelangen probeerden te verdedigen. Echte syndikaten waren toen namelijk verboden.

De ambachtslui stonden op dat moment eigenlijk minstens even dicht bij de progressieve liberalen dan bij het lompenproletariaat uit de fabrieken. Zij dachten ook eerder aan de bescherming van hun beroep dan aan de organisatie van de solidariteit tussen alle werknemers (14). Met de progressieve liberalen deelden zij een anti-klerikalisme.

In verband met het proletariaat is een belangrijk aspect nog niet vermeld. Zoals bekend komt het woord van het Latijn. Het betekent iemand die tot de laagste klasse behoort, die de staat alleen met zijn kroost (proles) kan dienen.

In de beginjaren bestond het proletariaat effectief voor een groot deel uit kinderen. Voor een even groot deel bestond het uit vrouwen. Tegen het opkomende kapitalisme zijn veel rellen en oproeren uitgebroken (duidelijk te onderscheiden van georganiseerd verzet). In die strijd hebben de vrouwen een vooraanstaande rol

gespeeld (15).

Een andere karakteristiek van dat proletariaat was zijn "ongedisciplineerdheid". Het was niet zo maar bereid van 's morgens tot 's avonds tegen een hels tempo in een fabriek te werken. Het heeft jaren geduurd vooraleer het fameuse arbeidsethos erin gestampt was. Voordien was men gewoon zoveel te werken als nodig om in zijn levensonderhoud te voorzien. In perioden met meer welvaart werkte men minder lang. Het aantal feestdagen was trouwens nauwelijks bij te houden (16). Maar het proletariaat werd gedisciplineerd. De kerk en het onderwijs speelden er een belangrijke rol in.

In het begin van de 20ste eeuw werden nog enkele belangrijke stappen gezet. Vanuit de Verenigde Staten werden het Taylorisme en het Fordisme ingevoerd. Taylor wilde het gedrag van de arbeiders tot zijn meest elementaire handelingen herleiden. Op die manier kon hij het denkwerk scheiden van de uitvoering. Alle planning werd aan gespecialiseerd personeel toevertrouwd. Over de deelhandelingen werd trouwens een betere controle mogelijk. Er was ten slotte maar een minimum aan scholing vereist, terwijl de produktiviteit veel hoger lag.

Ford was één van de eersten om in het systeem van de lopende band graten te zien. Maar hij zag vooral de konsekventie in van zo'n systeem. Het was gericht op massaproductie en massaproductie vraagt massa-afzet. Ford betaalde zijn mensen zo goed dat zij ook zo'n volkse wagen, die ze eerst in zijn fabriek geproduceerd hadden, konden kopen. Beide werden er beter van.

Lappendeken-Economie.

Een periode van onbeperkte groei zette in. Nieuwe produkten, vooral zogenaamde duurzame konsumptiegoederen (auto's, T.V.'s, huishoudelijke toestellen enz.) rol-

den van de lopende band in de huiskamer van de vroegere prolet.

De arbeidersbeweging sloot een pakt met de duivel. Ze was bereid van het produktieapparaat af te blijven, op voorwaarde dat ze in de opbrengst kon delen. Voor het eerst in de geschiedenis ging de koopkracht fundamenteel de hoogte in (17).

Tegelijk werd een vangnet gespannen voor wie, en dit voor om het even welke reden, uit de boot viel. De sociale zekerheid leek onverwoestbaar. De olieschok sloeg de westerse wereld evenwel tegen de vlakke. Het werd duidelijk dat er iets niet klopte. De groei was toch niet onbeperkt.

Het werd toch weer crisis. En daarbovenop kwamen de milieuproblemen en de problemen van de eindigheid van de energie- en grondstoffenvoorraden. En de mazen van het vangnet bleken toch niet fijn genoeg te zijn. Maar wat verontrustender was, het vangnet dreigde te scheuren naarmate de crisis zwaarder begon te wegen.

Ondertussen blijkt de zogenaamde arbeidsmarkt serieus van aard veranderd te zijn. Tegenover de negentiende eeuw is het aantal mensen dat in de landbouw werkt in het niets verdwenen. Maar de industriearbeiders die de plaats van de boeren hebben overgenomen zijn nu op hun beurt aan het verdwijnen.

Steeds meer mensen werken in de tertiaire en kwartiaire sektor. Meer dan de helft van de werknemers heeft een bediendenstatuut. Full-time arbeid wordt zeldzamer.

Een vast statuut wordt schaars.

Scholing wordt meer en meer een noodzakelijke voorwaarde om aan de bak te komen.

Daarnaast ontstaat een heel leger werklozen. Een kern van hen wordt afval, heeft geen uitzicht om ooit nog te kunnen werken. Het aantal voortijdig gepensioneerden wordt steeds groter. Over het algemeen doet zich een vergrijzing van de bevolking voor.

Als men een inventaris probeert te maken van de werknemersbevolking, wordt men gekonfronteerd met een enorme verscheidenheid. "Het" proletariaat als een eenvoudige, duidelijk te situeren klasse, bestaat niet meer.

Er is een spektrum dat gaat van degenen die zich bewegen in de scharreleconomie tot de meest deftige witteboord. Aan de rand van het eigenlijke economische gebeuren is inderdaad een (pseudo)illegaal netwerk aan het ontstaan met mensen die "hun plan trekken". Zij vallen effectief door de mazen. Soms hebben zij wel een uitkering, maar die laat hen alleen toe om net niet om te komen. Ze moeten wel de straat op, met een handeltje of wat dan ook. Men kan het zo gek niet noemen, of zij doen het én voor een prikje (18). Het contrast met de witteboord is scherp. Ook al klaagt hij steen en been, zijn inkomen is behoorlijk. Hij heeft een eigen huis, een stevige wagen. Hij is verzekerd tegen tegenslag. Hij betaalt voor een bijkomend pensioen en misschien ook al voor een bijkomende verzekering tegen ziekte en zelfs tegen werkloosheid. Ergens heeft hij ook wel een paar aandelen, zo worden zijn belastingen lager. En voor 11.11.11 betaalt hij steevast een kritische bijdrage ...

Of gaat dat beeld niet op voor alle witteboorden? "De" witteboord bestaat ook niet meer. Het juridische bediendenkontraakt verbergt zo'n breed gamma, dat het niet zo maar mogelijk is te spreken over een maatschappelijke identiteit van de bedienden. De lagere bedienden zitten tegenwoordig in een situatie die veel gelijkenis vertoont met die van een arbeider (veelal zijn zij vrouwen en meestal zijn ze lagergeschoolden).

Sommigen hebben het in dit verband over de "proletarisering van de middengroepen". Dit belet dan weer niet dat een bediende zichzelf doorgaans wil onder-

scheiden van de arbeiders.

In zijn privé-leven blijft hij trouwens een ander konsumptiepatroon vertonen dan de arbeiders. Hij verdient gemiddeld meer (maar dit is zeker niet altijd het geval), hij consumeert meer en spaart verhoudingsgewijze minder. Dit is althans het beeld zoals het tevoorschijn kwam uit een enkele jaren geleden gedaan sociologisch onderzoek (19).

De klassenstrijd wordt traditioneel opgevat als de strijd tussen de bezittenden en de niet-bezittenden. Blijkbaar zijn de bezitters niet meer altijd goed herkenbaar en de niet-bezitters zijn hopeloos versnipperd. In een links Nederlands blad zuchtte men dan ook :

"De klassestructuur van de hoogontwikkelde kapitalistische maatschappijen is in deze eeuw veel ingewikkelder geworden. Met de klassieke drie-eenheid bourgeoisie, arbeidersklasse en kleinburgerij kan men de maatschappij en de sociale verdeling niet meer voldoende verklaren. Deze klassen zijn in lagen verdeeld en tussen hen zijn lagen ontstaan met een dubbelzinnige positie. De klassestructuur is ook minder zichtbaar geworden. Voor de oorlog was zij nog duidelijk in sociale groepen te herkennen. Je zag een arbeider, ambtenaar, kleinhandelaar of rijke over straat lopen. Nu zijn wij ondergedolven in de massa van konfektie en konsumptie.

Hoe herkent men een uitkeringsgerechtigde ? Wie weet tot welke van de vijf of zes groepen minima iemand behoort ? Wie beseft hoeveel inkomens Lubbers met de 3%-korting trof ?" (20).

De zaak wordt nog moeilijker als men de ganse wereldsituatie in rekening brengt. Sommigen hebben het dan over een klassentegenstelling op wereldvlak. Zij duiden daarmee een tegenstelling aan tussen het ganse Noorden en het ganse Zuiden.

Het ganse Noorden, de arbeidersklasse inbegrepen dus,

zou dan in een verhouding van uitbuiters ten opzichte van het Zuiden staan. Wanneer men daartegenover opmerkt dat de arbeider uit het Noorden toch niet de bedoeling kan hebben uit te buiten, kan men als antwoord krijgen : "Maar handelt het Noordelijke 'proletariaat' nu niet precies zoals een negentiende-eeuwse bourgeoisievrouw die voor haar diensten door haar kapitalistische man goed *beloond* wil worden ? Dat de rijkdom van haar man, waarvan zij medegeniet, gebaseerd is op de uitbuiting van zovelen, is voor haar toch geen zorg.

Daarbij toont zij haar goed hart door enkele overbodige kruimels (ontwikkelingshulp) van haar overvloedige tafel met een groot gebaar uit te delen. De welvaart van de noordelijke arbeidersklasse wordt betaald door de verpaupering van het zuidelijk proletariaat".

Volgens Guy Quintelier, wiens woorden wij hier citeren, zouden de konsumptiegoederen waar de noordelijke arbeider kan over beschikken gewoon onbetaalbaar zijn als de arbeider uit het zuiden evenveel zou verdienen als hij zelf.

Zijn besluit is misschien een beetje pathetisch, maar we kunnen er ons toch niet zo maar van afmaken : "De zoethoudertjes van het Noorden worden gedestilleerd uit het bloed, het zweet en de tranen van het Zuiden" (21).

K. Marx over de klassenstrijd.

Misschien kan onze grote theoretikus van de klassenstrijd, Karl Marx, opheldering brengen. Het tweeënvijftigste hoofdstuk van het derde deel van 'het Kapitaal' heet 'De Klassen'.

Wie echter in zenuwachtige haast naar bladzijde acht-honderdtweeënveertig holt, komt bedrogen uit. Het hoofdstuk breekt na anderhalve bladzijde af.

F. Engels, die het tweede en derde deel van Marx' 1e-

venswerk voor publikatie bewerkt heeft, schreef tussen haakjes "hier breekt het manuscript af".

Marx stierf voor hij de klassenstrijd ten volle had kunnen aanpakken ! Dit betekent niet dat er in zijn werk niet méér zou te vinden zijn. Nee, er is één en ander, maar het is verspreid in zijn oeuvre. Dat geeft meestal aanleiding tot pennetwisten onder de erfgenamen.

We proberen hierna toch een korte synthese te schetsen. We lieten ons inspireren door een Chileense Marxiste, Martha Harnecker (22). Zij heeft tenminste het voordeel eenvoudig en overzichtelijk te blijven.

In iedere produktiewijze waar uitbuitingsverhoudingen bestaan vindt men twee tegenstrijdige groepen, de uitbuiters en diegenen die uitgebuit worden.

In de loop van de geschiedenis waren dat achtereenvolgens meesters en slaven, heren en lijfeigenen, arbeiders en patroons. Het is niet zo dat Marx het bestaan van klassen zou ontdekt hebben. Ook voor hem was er al sprake van. Hij zag alleen hoe de geschiedenis resultaat is van een *strijd* tussen sociale groepen.

Tot welke klasse men behoort wordt bepaald door de verhouding ten opzichte van de produktiemiddelen, meer bepaald door het antwoord op de vraag of men al dan niet eigenaar van die middelen is.

In het kapitalisme is de arbeider totaal "vrij", hij heeft alleen zijn arbeidskracht om aan de patroon te verkopen. In alle produktiewijzen zijn er slechts twee klassen die door hun strijd de loop van de geschiedenis bepalen.

Dat betekent evenwel niet dat volgens Marx alle individuen of zelfs sociale groepen deel moeten uitmaken van een welbepaalde klasse. Slechts die sociale groepen die direkt deel hebben aan het produktieproces zijn sociale *klassen*.

Daarnaast zijn er nog sociale *groepen* die geen eigen-

lijke klasse vormen : de tussengroepen, zoals de kaders, geranten enz., en die groepen die in dienst staan van de juridische en politieke bovenbouw die zich verheft op de economische structuur. Het gaat in dat laatste geval om de onderwijsmensen, advocaten, staatsfunktionarissen enz.

Een klasse kan trouwens ook bestaan uit frakties. De burgerlijke klasse bestaat bijvoorbeeld uit de industriële, kommerciële en financiële burgerij. Aan de kant van de arbeiders spreekt men soms over de arbeiders-aristokratie en het lompenproletariaat.

De arbeidersklasse bestaat strikt genomen slechts uit die *arbeiders die produktieve arbeid leveren*. In elk geval zal het produktief of industrieel proletariaat de socialistische revolutie moeten voeren. Maar dat betekent niet dat bijvoorbeeld bankbedienden niet tot de arbeidersklasse zouden horen. *Indirekt* zijn ook zij produktief, zijn ook zij onmisbaar om het kapitalistische systeem te doen draaien.

De klassenstructuur van de kapitalistische produktiewijze ziet er aldus uit :

Klasse	: BURGERLIJ	TUSSENGROEPEN	ARBEIDERS
Frakties	: handel		produktieve arbeid
	industrie		diensten
	financiëel		

Hierbij moeten nog de overgangsklassen gevoegd worden. Zij zijn restanten van oude produktieverhoudingen. In het kapitalisme gaat het bijvoorbeeld om de kleine burgerij (ambachtslui, boeren). Ze zijn overgebleven uit de feodale tijd.

Een keer goed, altijd goed ?

Zo kan de theorie van Marx min of meer samengevat worden, zij het dat discussie mogelijk is over de vraag

of volgens hem werkelijk in iedere produktiewijze slechts twee antagonistische klassen de loop der gebeurtenissen bepalen.

In het "Kommunistisch Manifest" noemt hij het juist een kenmerk van de moderne burgerlijke maatschappij dat de klassetegenstellingen er vereenvoudigd zijn tot twee grote vijandelijke kampen. In het oude Rome en in de Middeleeuwen zijn er veel meer klassen (23). Maar dat is een discussiepunt voor de specialisten. Duidelijk is dat volgens Marx in het kapitalisme slechts twee klassen in de ring staan. Andere klassen of sociale groepen mengen zich hoogstens vanuit de zaal in de match. Voor Marx stond het in elk geval vast dat het fabrieksproletariaat zou winnen.

Maar laat ons dat toch in zijn historische kontekst zien.

Marx leefde in de negentiende eeuw. Hij heeft de opgang van de industrialisering met eigen ogen zien gebeuren. Hij ondervond aan den lijve hoe de oude samenleving ten onder ging. Een aantal onheilsprofeten daargelaten, begroette op dat moment iedereen de nieuwe tijd. We kunnen ons op dit ogenblik dat optimisme niet meer voorstellen. De industrialisatie ging natuurlijk gepaard met heel veel ellende, maar dat was slechts een overgangsfase.

Het waren gewoon de geboorteweeën van het aards paradijs. Met opzet gebruik ik die bijbelse uitdrukking, want de hoop waarmee men was vervuld was inderdaad religieus. En ook Marx was door die geest bevangen. Hij was er heilig van overtuigd dat in zijn tijd de materiële grondslag gelegd werd voor een samenleving die iedereen het geluk kon garanderen. Dat was voor hem de historische taak van het kapitalisme.

Het moest m.a.w. het produktieapparaat ontwikkelen dat later de behoeften van de socialistische maatschappij zou bevredigen. Voorlopig moet daarvoor een prijs betaald worden.

In het kapitalisme is het apparaat in handen van een minderheid en de vruchten ervan gaan naar die minderheid. De keerzijde daarvan is echter de groei, maar vooral de concentratie van het proletariaat : "de belangrijke voorwaarde voor het bestaan en de heerschappij van de bourgeoisie is de opeenhoping van de rijkdom in handen van particulieren, de vorming en vermeerdering van het kapitaal; de voorwaarde van het kapitaal is de loonarbeid.

De loonarbeid berust uitsluitend op de concurrentie van de arbeiders onderling. De vooruitgang van de industrie, welke willoze en weerloze draagster de bourgeoisie is, stelt in de plaats van de isolering van de arbeiders, veroorzaakt door de concurrentie, hun revolutionaire vereniging door middel van associatie.

Met de ontwikkeling van de grootindustrie wordt dus aan de bourgeoisie de grondslag zelf waarop zij produceert en zich de produkten toeëigent, onder de voeten weggetrokken. Zij produceert voor alles haar eigen doodgravers. Haar ondergang en de overwinning van het proletariaat zijn even onvermijdelijk" (24).

Geen bourgeois zonder proletariërs, die echter per definitie de ondergang van de bourgeoisie aankondigen. Hetzelfde zegt Marx wanneer hij erop wijst dat de belangen en levensomstandigheden van de arbeiders steeds meer gelijk worden. Zelfs de kleine middenstand, de kleine industriëlen, de kooplieden en renteniers, de handwerkers en de boeren dalen steeds meer af tot het proletariaat (25).

Alleen het proletariaat is revolutionair (26), de overige klassen raken in verval. Zo vecht de middenstand nog wel voor zijn voortbestaan, maar ze is konservatief, ja zelfs reaktionair. Ze wil alleen maar de geschiedenis tegenhouden. Zelfs het lompenproletariaat vertoont de neiging zich te laten omkopen (27).

Het "Kommunistisch Manifest" verscheen voor het eerst in februari 1848. In dezelfde maand brak in Parijs de februarirevolutie los. Even leek het erop dat overall in Europa het vuur aan de lont zou gestoken worden. Maar het werd een sisser. Bijna 140 jaar later blijkt de voorspelling van Marx inzake de vereenvoudiging van de klassentegenstelling minder waar dan ooit.

Waar er trouwens revoluties geweest zijn - Rusland, China, Cuba - was er helemaal geen ontwikkeld kapitalisme. Mao heeft bijvoorbeeld een flink stuk moeten sleutelen aan de klassentheorie van Marx, want het Chinese proletariaat vormde slechts een fractie van de totale bevolking (28).

Zo gaat dat trouwens meestal met theorieën : wanneer ze succes hebben worden zij met hand en tand verdedigd. Men is bereid de meest ingewikkelde konstrukties op te trekken om ze toch maar te kunnen behouden.

Zo is men heel lang blijven geloven dat de zon om de aarde draait, ook al was daar achteraf gezien al lang niet zo veel reden meer voor. Met Marx opvatting inzake de klassentegenstellingen is iets dergelijks aan de hand.

Men blijft er halsstarrig aan vasthouden, men put zich uit in de meest ongelooflijke vindingrijkheid. Maar het wordt gewoon steeds moeilijker om ze vol te houden. Natuurlijk kan men de definitie van wat een arbeider is verruimen.

Bedienden hoorden er in de tijd van Marx duidelijk niet of slechts heel zijdelings bij. Wanneer dat verandert, wanneer bedienden steeds talrijker worden en steeds minder aan de kant van de patroon staan, zegt men : arbeider is al wie van zijn arbeid leeft, al wie een loon verdient.

Zelfs een kaderlid is een arbeider. Natuurlijk kan men ook de definitie van wat *produktieve arbeid* is

ruimer opvatten. Er was voorspeld dat de revolutie zou gemaakt worden door de direkt produktieve arbeiders.

Nu zij numeriek achteruitgaan, terwijl er nog altijd geen revolutie geweest is, tenzij precies waar zij nauwelijks bestaan heeft, gaan we dus maar zeggen dat ook de diensten produktief zijn. Of liever we noemen dat produktief zijn niet relevant.

Ambtenaren waren vroeger agenten van het kapitaal. Nu zij één vierde van de werknemers uitmaken en zeker al lang niet meer in hoofdzaak gerekruteerd worden uit de hogere klassen, is die definitie niet vol te houden.

Wat erger is, we moeten ook aanvaarden dat echte agenten - de politie, de rijkswacht en het leger - in onze verzetstrijd een plaats krijgen. Dus zijn ook zij voortaan arbeiders... En waarom niet, ook de middenstanders zijn arbeiders.

Waar blijft de revolutie ?

De werkelijkheid dwingt op die manier de theorie tot begripsverruiming. De arbeidersklasse werd stilaan zo breed dat het woord arbeider niet meer zo goed bruikbaar werd. Steeds meer heeft men het over werknemers.

Maar het konflikt in de werkelijkheid werd ook minder scherp. We hadden het al over de disciplinering van de arbeiders. Kerk en school, Ford en Taylor kneedden en vormden de arbeiders tot perfekte automaten. Buiten hun werkuren werden zij dan nog eens "gefatosoeneerd" door wat men de bewustzijnsindustrie noemt. Het hoeft weinig uitleg dat de televisie en de reclame hierbij een zeer belangrijke rol spelen.

Maar ook op het eigenlijke slagveld werden regels ingevoerd die de konflikttharden onder controle hielden.

We maakten al een vage allusie op het "Sociaal pakt" of voluit "Het ontwerp van akkoord tot sociale solidariteit". Het werd nog tijdens de tweede wereldoorlog uitgedroefd.

Hoewel in de beginselverklaring van het ABVV, dat in 1945 opgericht werd, nog gepleit wordt voor een klaslenloze maatschappij, erkent het sociaal pakt dat patronaat en vakbonden *ook* gemeenschappelijke belangen hebben. De arbeidersklasse zal genieten van sociale vooruitgang *in de mate dat de economische opbrengsten dat toelaten*.

Het pakt werd door de verschillende organisaties officieel nooit bekrachtigd, maar het betekende toch het begin van het zogenaamde overleg syndikalisme. Het principe van het pakt - de uitbreiding van sociale voordelen is afhankelijk van de produktiviteit van de arbeid - werd bijvoorbeeld herhaald in de "Gemeenschappelijke verklaring van de produktiviteit" van 1954 (29). We hoeven hier geen inventaris op te maken van alle overlegorganen die in tussentijd opgericht zijn. We hebben er ook al op gewezen dat die strategie voor de arbeiders geen windeieren gelegd heeft, tenminste zolang de economie groeide.

Ook op politiek vlak werden de tegenstellingen afgeveild. In België is dat misschien zelfs meer dan elders gebeurd. De socioloog Luc Huyse heeft onze democratie een overlegdemokratie genoemd.

Hij wijst erop dat wij weliswaar verschillende konflikthaarden kennen, maar dat ons politiek systeem toch een relatieve stabiliteit vertoont. Hij wijst meer bepaald drie konflikten aan : katholieken en vrijzinnigen, arbeiders en kapitaalbezitters, vlamingen en franstaligen.

In de meeste West-Europese landen waren er zeker geen *drie* konfliktbronnen. In België zijn daarenboven op bepaalde momenten de levensbeschouwelijke en kommunau-

taire konflikten samen opgetreden. En toch is het maar af en toe tot uitbarstingen gekomen en was stabiliteit eerder de regel.

Precies het bestaan van drie konflikten was een rem. Want als zich bijvoorbeeld een konflikt voordeed op levensbeschouwelijk vlak (schoolstrijd) vonden socialisten bondgenoten bij de liberalen. En katholieke arbeiders trokken aan eenzelfde koord als katholieke patroons. Bij andere gelegenheden konden ook Vlaamse arbeiders en Vlaamse patroons bondgenoten zijn. Het bestaan van de drie konfliktbronnen heeft eigenaardig genoeg gewerkt als een schokdemper. Telkens wisten de strijdenden bondgenoten in het vijandelijke kamp. In praktijk betekende dit dat bij konflikten zo vlug mogelijk aangestuurd werd op een kompromis, waarbij de politieke partijen de eerstaangewezen onderhandelaars waren.

Volgens Huyse ligt hier de basis voor een verregaande onmondigheid van de burgers. Ze zijn geneigd de oplossing voor alle problemen over te laten aan de politiciers, die daarop inspelen door een uitgewerkt netwerk voor sociaal dienstbetoon (30).

Gedaan met de klassenstrijd ?

De traditionele klassenstrijd bestaat al lang niet meer. De arbeidersklasse is immers niet meer te vergelijken met de klasse waar Marx over schreef. Zij is gedisciplineerd en gediversifiëerd, verscheurd zelfs. Een poging om van bijna iedereen een arbeider te maken kan de tegenstellingen niet zo maar verdoezelen.

En de patroons dan ?

Het woord patroon roept soms nog beelden op van een pafferig heerschap dat dikke sigaren rookt. Nochtans had Marx er reeds voor gewaarschuwd zich niet blind te staren op de omzet van kaviaar en champagne, ook

al is die dikwijls indrukwekkend.

Het deel dat hij verteert is een peulschil in vergelijking met het deel van de winst dat hij op één of andere manier terug in cirkulatie brengt. Zelfs aan het verteren zijn grenzen, zoals het verhaal toont van een dokter die een antieke schouw kocht.

Toen men bij hem thuis aanbelde om ze te plaatsen, bleken er overal in dat huis al schouwen te staan. De aanwinst moest op zolder gelegd worden en was gewoon een investering. Dit voorbeeld toont niet alleen dat een dokter veel meer kan verdienen dan hij op kan.

Het toont vooral waar het in het kapitalisme op aankomt. Of liever waar het niet op aankomt, met name de bevrediging van de behoeften. Onze dokter heeft helemaal geen behoefte aan nog een schouw, hij wil zijn kapitaal vermeerderen, ook al doet hij dat misschien niet op de meest verstandige manier.

Kapitalisme is synoniem aan grenzenloze vermeerdering. De bevrediging van behoeften is nooit het eigenlijke doel van het systeem, maar hoogstens voorwendsel. Als Marx ons iets te leren heeft, dan is het dat. Rudolf Boehm zei het ooit in een interview in 'Links' als volgt : "Wel, eigenlijk is ons economisch systeem niet gebaseerd op het ontplooiën van productieve activiteiten die in dienst staan van, en aangepast zijn aan de behoeften van de mensen. Het omgekeerde geldt : de behoeften van de mensen worden in dienst gesteld van de ontwikkeling van de produktie als doel op zichzelf. Dat uit zich op talloze manieren bijvoorbeeld als voor de bouw van kerncentrales propaganda wordt gemaakt met het argument dat, als we ze niet zouden bouwen, kansen ontnomen worden aan een belangrijke toekomsttechnologie. Of wanneer de mensen worden aanzet om auto's te kopen, niet met het argument dat dat nuttig zou zijn, maar omdat anders de autoproduktie zou instorten." (31)

Welnu, in dat kapitalistische systeem is de persoon van de kapitalist uiteindelijk vrij ondergeschikt. In die mate dat zelfs een kapitalisme denkbaar is zonder kapitalisten, maar waarbij bijvoorbeeld de staat zijn rol overgenomen heeft. In het staatskapitalisme, zoals we dat in de Sovjet-Unie kennen, wordt evenzeer geproduceerd omwille van de groei van het industrieel apparaat.

De kapitalist is een funktionaris van het systeem, zoals een priester een funktionaris is van zijn godsdienst. Het komt er in principe niet op aan de funktionarissen te bevechten, maar het systeem. Nationalisering is een belachelijke remedie als zij alleen betekent dat de direktieur van het bedrijf voortaan een socialist wordt. Een Renault-fabriek die snel verslijtende en milieuonvriendelijke wagens produceert is een slechte fabriek, ook al is zij eigendom van de gemeenschap.

Strijd om de arbeid.

Als men de geschiedenis bekijkt ziet men aan patroonszijde drie belangrijke etappes : die van de provinciale, financiële en internationale bourgeoisie. Patroons worden steeds minder zichtbaar en vatbaar.

Aan arbeiderszijde ziet men een diversifiëring, die echter heel vaak innerlijke konflikten verbergt. De theorie van Marx die alles herleidt tot een simpele tegenstelling tussen twee klassen is niet houdbaar. Dit betekent niet dat er zich nooit situaties zouden voordoen waarin een konflikt zo duidelijk afgebakend is.

Het kapitalisme is een systeem van ongebreidelde groei. Het leidt onvermijdelijk naar uitbuiting van mensen, grondstoffen en milieu. Op bepaalde momenten heeft iedereen (korte termijn) belangen bij het systeem.

De sterke sektor verdedigt zijn privileges tegenover de zwakke sektor, de bediende staat op zijn statuut, de werkende is niet zo maar bereid tot werkelijke solidariteit met de niet-werkende, de arbeiders uit het Noorden haten hun kollega's uit het Zuiden die tegen een lager loon "willen" werken, de arbeider in de wapenfabriek is wel tegen oorlog, maar hij moet toch ook leven, de werknemer uit het milieuverpestende bedrijf houdt ook wel van groen, maar zijn baas wil die dure installaties niet betalen en zo erg zal het wel niet zijn ...

Maar als het eens niet daarover zou gaan ? Als de klassenstrijd nu eens niet het fundamentele konflikt zou zijn ?

Jan Hendrik van den Berg konkludeert in zijn 'Koude rillingen' dat zelfs voor Marx de klassenstrijd niet het essentiële was. In zijn analyse van de handelswaar heeft deze het gewoon niet over klasseverschillen en klasse-uitbuiting.

Klassenstrijd hangt weliswaar met een fundamentele konflikt samen, maar het valt er niet mee samen. Dat fundamentele konflikt ligt in het ding als zodanig, in het ding als handelswaar.

Een handelswaar - en tot zover blijft van den Berg orthodox marxist - is produkt van arbeid.

Maar daarmee is niet bedoeld konkrete, persoonlijke arbeid. Het is voldoende dat een waar een produkt is van arbeid zonder meer, abstrakte arbeid, opdat zij handelswaar zou zijn.

In handelswaar verdwijnt precies de konkrete arbeid die de waar ook een gebruikswaarde geeft : "Daarmee is de handelswaar verraad aan de arbeid. Handelswaar verdoezelt het net van arbeidenden. Daarmee is handelswaar verraad aan de arbeidenden, aan de verhouding van diegenen die werken." (32)

Het fundamentele konflikt speelt zich dus af tussen de handelswaar en de konkrete arbeid. Konkrete arbeid en daarmee meteen de arbeidenden worden in principe overbodig.

De machine kan het overnemen : "De machine maakte de arbeid onpersoonlijk, de machine halveert, decimeert het aantal arbeiders, heft de arbeid in beginsel op. De machine ontwricht arbeidsverhoudingen, de verhouding tussen de arbeidenden, en dat doet de machine minstens zo grondig in niet-kapitalistische als in kapitalistische landen." (33)

Verraad aan de arbeid, opheffing van de arbeid. Ook Mark Grammens komt tot het besluit dat daar de grond van het probleem te vinden is. In zijn 'Essay over de crisis' vertrekt hij wel van een heel andere invalshoek, maar hij schrijft toch kort en bondig "De techniek maakt werkloos." (34)

Voor hem is niet zozeer het probleem dat de mens door de machine wordt overheerst, maar wel dat de mens door de machine wordt vervangen en er steeds minder aan te pas komt (35).

Hij noemt het daarenboven een illusie te geloven dat door het invoeren van nog meer technologie het probleem van de werkloosheid zou kunnen opgelost worden.

Iedereen kan in elk geval konstateren hoe wij steeds meer evolueren naar een toestand met een onoverbrugbare kloof tussen de aktieven en de niet-aktieven, "Er ontstaat een nieuwe maatschappelijke kloof tussen de goed betaalde, hard werkende mensen, die, ook als ze een arbeiders- of bediendenstatuut hebben, behoudende sociale reflexen bezitten, en een periferie van min of meer sociaal gehandikaptten." (36)

Grammens voegt hier de pijnlijke vaststelling aan toe dat er tussen die aktieven en niet-aktieven heel weinig solidariteit op gang komt. Het bondgenootschap tussen de werkenden en de werkgevers is daar-

tegenover nog veel hechter !

Klassenstrijd ? Wie neemt het op voor de jonge vrouw waar wij het in het begin over hadden ? De arbeiders die haar meedogenloos bestempelen als profiteur, die het niet kunnen helpen dat zij een schamel inkomen krijgt "op hun kosten ?"

Wie is haar klassevijand ?

Cees Schuyt schreef in 'De Nieuwe Maand' van januari '88 een stuk onder de veelbetekende titel : "De heimelijke oorlog tegen de zwakken." Wat te denken van volgende woorden : "Hele groepen worden niet meteen buiten de samenleving geplaatst zoals in Amerika, maar er vindt hier een langzame verdwijning van de lagere groepen plaats, die zich over een reeks van jaren uitstrekt. Men houdt deze groepen niet hard onder water, maar men drukt ze jaar in jaar uit weer enkele centimeters in het morele moeras van de Nederlandse politiek." (37)

Wie houdt de zwakken onder water ? Schuyt heeft het ook over het eerherstel van de negentiende eeuwse onverschilligheid tegenover een groot deel van de bevolking.

Wie toont zich onverschillig tegenover die overbodig verklaarde groepen ?

★

Noten,

- (1) VANDENBROEKE C., Vlaamse koopkracht (gisteren, vandaag en morgen), Kritak, Leuven 1984.
- (2) BAIROCH P., Le tiers-monde dans l'impasse, Gallimard, Paris 1971.

- (3) RENARD C., Wallonië is nog in de maak. In VMT 2 - 14de jg. mei 1983.
- (4) BOLOGNE M., De proletarische opstand in 1830 in België (1929), Kritak, Leuven 1979.
LUYCKX T., Politieke geschiedenis van België, Elsevier, Brussel 1978.
WITTE E. en CRAEYBECKX L., Politieke geschiedenis van België sinds 1830 (spanningen in een burgerlijke democratie), Story Wet. uitg., Antwerpen 1983.
- (5) LUYCKX T. o.c.
WITTE E. en CRAEYBECKX J., o.c.
- (6) ROOSENS A., De Vlaamse kwestie, pamflet van een onbegrepen kwestie, Kritak, Leuven 1981.
- (7) KRUITHOF J., Clericalisme en anti-clericalisme in België (1961). In Links en rechts (kritische opstellen over politiek en cultuur). Epo, Antwerpen 1983.
- (8) ROOSENS A., o.c.
- (9) o.c.
- (10) o.c.
- (11) DE HAES L., Het wangedrag van de multinationals, Kritak, Leuven 1978, p. 8.
- (12) o.c. p. 24/25.
- (13) BUNDERVOET J., Sociologie van arbeid en bedrijf. Kursus K.U.L.
- (14) MOMMEN A., De Belgische werkliedenpartij 1880-1914, Masereelfonds Gent 1980.
- (15) ACHTERHUIS H., Arbeid een eigenaardig medicijn, Ambo, Amsterdam Baarn 1984.

- (16) VANDENBROEKE C., o.c. p. 78-79.
ACHTERHUIS H., o.c.
- (17) VANDENBROEKE C., o.c.
- (18) VULJSJE H., De economie der overtolligen (langs ongebaande paden naar inkomen en zelfrespect), Anthos, Baarn 1984.
- (19) BUNDERVOET J. e.d., De bedienden : een fascinerend profiel (onderzoek naar de bediendensituatie in Vlaanderen). LBC Antwerpen en DAP. Reinaert Zele, 1978.
- (20) VAN DIJK J., De versplintering van de samenleving (de opkomst van het neo-liberalisme). In Links 2, zomer '85.
- (21) QUINTELIER G., De consequenties van een verdoezelde klassenstrijd, in De Nieuwe, 14/1/'82.
- (22) HARNECKER M., Les concepts élémentaires du matérialisme historique (1969), Brussel 1974.
- (23) MARX K. en ENGELS F., Het kommunistisch manifest, Progres, Moskou 1970, p. 31.
- (24) o.c. p. 43-44.
- (25) o.c. p. 38.
- (26) o.c. p. 31.
- (27) o.c. p. 32.
- (28) MAO TSE-TUNG, Analyse des classes de la société chinoise (1926). In Ecrits choisies en trois volumes. I. Maspero, Paris 1976.
- (29) VANDENBROUCKE F., Van crisis tot crisis, een socialistisch alternatief, Kritak, Leuven 1981.
BREPOELS J., Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn ? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België, deel 1, Kritak, Leuven 1977.

- (30) L. HUYSE, Politieke machtstructuren in België. In L. Huyse e.a. Machtsgreep in de samenleving. Davidsfonds, Leuven 1973.
L. HUYSE, De gewapende vrede (politiek in België tussen 1945 en 1980), Kritak, Leuven 1980.
L. HUYSE, Evenwichtsoefeningen op het slappe koord (politiek in de jaren 80). In De Nieuwe Maand, maart 1985.
- (31) Links sprak met Rudolf Boehm, het poëtische vind je niet alleen bij de dichters..., Links 24, 23 april 1983.
- (32) J.H. VAN DEN BERG, Koude Rillingen - over de rug van Charles Darwin. Callenbach Nijkerk 1984, p. 217.
- (33) o.c.
- (34) M. GRAMMENS, Essay over de crisis. Grammens, Brussel 1986, p. 6.
- (35) o.c. p. 9.
- (36) o.c. p. 39.
- (37) C. SCHUYT, de heimelijke oorlog tegen de zwakken. In "De Nieuwe Maand" - jan. 1988.

*

*   *

KRONIEK

COMMUNIST.

JEF TURF.

Uitg. Grammens, Aktueel nr. 23, Brussel 1988.

1. Jef Turf heeft zijn politiek testament geschreven. 'Communist' is de eenvoudige, maar in dit geval veelbetekenende titel. Men schrijft een testament om afscheid te nemen, met een terugblik op wat voorbij is, met raadgevingen voor de toekomst. En Jef kan terugblikken op een toch wel heel merkwaardige loopbaan. Hij is begonnen als een beloftevol kernfysikus, hij had een succesvolle wetenschappelijke loopbaan kunnen uitbouwen. Maar precies door het wetenschappelijk werk dat van hem verlangd werd, is hij overgestapt naar de professionele politiek. Op het moment dat hij namelijk beseftte dat de metingen die hij deed van de radioactiviteit in de atmosfeer rechtstreeks verband hielden met de internationale politieke situatie, verkoos hij vrijgestelde te worden van de kommunistische partij. Wetenschappers waren er genoeg, zo was zijn redenering, intellectuelen in zijn partij veel te weinig. De staking 60-61 was dan op de koop toe een katalysator. En energie is voor Turf een centraal probleem gebleven. In het begin liep hij vooral mee met de marsen tegen atoombewapening. Later beseftte hij ook de gevaren van zogenaamd vreedzame kernenergie. Dit was trouwens ook de weg van zijn partij, die niet eens zo lang geleden niet in staat bleek ondubbelzinnig te kiezen tegen een verdere uitbouw van het kerncentralepark. Maar voor Jef is het heel duidelijk: "Ik leef in onmin met de sleutel van onze groeibeschaaving : de energie." (p. 19) Maar dat slaat niet alleen op de grote discussie over het al dan niet kernenergie. Iedereen herinnert zich de bijna persoonlijke strijd van Jef Turf tegen de afsluitingen in Gent van de elektriciteitsvoorziening van diegenen die hun rekening niet meer konden betalen. Die akties zijn in de K.P.,

klaagt Turf, nooit als een ernstig strijdmiddel, als een nieuwe strategie aanvaard. Over het algemeen bleek zijn partij trouwens niet in staat tot vernieuwing. Turf was in Vlaanderen een belangrijk propagandist van het zogenaamde Eurokommunisme. Dit gaf de droom van de grote revolutie op. Er moest een "stellingenoorlog" gevoerd : per land en overal waar mogelijk moet een konstant gevecht gebeuren tegen het kapitalisme. Het Eurokommunisme is door de K.P. nooit geïntegreerd. Op dit ogenblik denkt Turf dat dit ook niet mogelijk was : de partij was onveranderd gebleven, zij bleef funktioneren volgens het zogenaamd democratisch centralisme. Zonder een aanpassing van die structuren was een nieuwe strategie uitgesloten.

Eurokommunisme en energie zijn de twee grote thema's die Turf in de herinnering wil meegeven. In het mislukken van dat Eurokommunisme ziet hij trouwens een verklaring voor zijn uiteindelijke uitschakeling : "De Eurocommunistiche stroming, waarmee ik werd vereenzelvigd, heeft geen doorbraak gekend, zodat ik logischerwijze geen aanspraak meer kon maken op een leidende functie." (p. 58) Maar in het mislukken van het Eurokommunisme ziet hij ook de ondergang van de ganse partij. Wat momenteel overblijft is een groepje dertigers en veertigers die het bewaren van de restanten hoger stellen dan de eigenlijke politieke doelstellingen. Nu hijzelf weg is uit die "tredmolen" beseft Turf dat zich dat al veel langer aankondigde : de partij was vervallen tot een vergaderklubje, dat niet opmerkte wat er buiten het klubhuis allemaal aan de gang was. Hij rekent zich daar trouwens zelf bij wanneer hij schrijft : "Ondertussen waren wij erin geslaagd elke trein te missen." (p. 59) Hij denkt dan aan de nieuwe sociale problemen, de vrouwenproblematiek, federalisme, kultuur enz. enz. Maar hij vindt ook dat dit niet beperkt was

tot de kommunististische partij : de hele traditionele linkerzijde is in crisis omdat zij "geen geloofwaardig antwoord weet te geven op de onmiddellijke problemen van onze tijd". (p. 62) En die onmiddellijke problemen hebben te maken met het milieuvraagstuk in al zijn aspecten. Turf is heel formeel : de politieke partijen zijn niet in staat aan dat vraagstuk een oplossing te geven ! Hij heeft zelfs alle geloof verloren in het nut van het uitbrengen van een politieke stem. Er zijn slechts nuances tussen de partijen, zij zijn niet in staat werkelijk iets te doen. Het zal moeten komen van basisinitiatieven, zoals die zich naar aanleiding van specifieke deel-terreinen ontwikkelen. Enig heil ziet hij ook in een aantal veranderingen binnen reeds bestaande structuren, zoals de O.C.M.W.'s.

Een en ander betekent niet dat Turf de moed zou opgegeven hebben. Hij voorspelt niet de ondergang van de wereld. Hij vindt trouwens niet dat hij helemaal zou uitgeteld zijn. Wie hem ontmoet krijgt te maken met optimisme en zelfvertrouwen. Met zijn 56 jaar durft hij het nog aan een nieuwe loopbaan te beginnen. Alleen heeft Turf genoeg van de traditionele politiek. Zijn raadgevingen naar de toekomst toe zijn heel ernstig bedoeld. Ik zet ze hier gewoon op een rij, zonder verdere uitleg : 1. Politiek is te belangrijk om overgelaten te worden aan politici. 2. Het enig waardevolle aktieterrein ligt vandaag in de basisbeweging, de ankerplaats van de tegenmacht. 3. Elke aktie moet concreet zijn. 4. Elke aktie moet radikaal zijn. 5. Tegen het geweld van de onderdrukking, het geweld van de solidaire massa. 6. Weg met de dwang van het absolute. 7. Groei moet vervangen worden door nieuw evenwicht.

Zo meen ik min of meer het boekje te mogen samenvatten. Het is een mooi boekje, ook in zijn uitzicht.

Het is alleen schandalig duur, zo'n 5 frank per bladzijde. Maar dat zal wel aan die andere doorzetter, aan de uitgever, te wijten zijn. Maar ik heb toch nog een aantal persoonlijke bedenkingen.

2. De partij is dood, leve Jef Turf ! De ex-voorzitter schrijft een testament dat neerkomt op een doodsbericht van zijn partij en zelfs van alle partijen zonder meer. De huidige leiders van de K.P. noemt hij "perfecte begrafenisondernemers" (p. 58), die hun partij uitsluitend zien als doel voor het beschermen van de eigen maatschappelijke positie. Persoonlijk denk ik dat de K.P. inderdaad verworpen is tot een kleine groepering van mensen die op één of andere manier belang hebben bij het voortbestaan van het apparaat als zodanig. Voor hen is de partij geen middel tot maatschappelijke verandering meer. Jef Turf laat zich ergens in een interview ontvallen dat er nog 1.000 leden zouden zijn (Humo, 31.3.88). Een partij met 1.000 leden kan een belangrijke stem zijn als er daarbuiten voldoende oren zijn om die op te vangen. Een partij met 1.000 leden die naar buiten uit geen enkel gehoor vindt is een irrelevante partij. De leden houden dan het apparaat in stand om louter sentimentele redenen, omdat ze het al zo lang doen. Of ze doen het eenvoudig omdat ze er hun brood mee verdienen. Moet ik erop wijzen dat de K.P. een record aantal vrijgestelden telt in verhouding tot het aantal leden ? De kommunistische restant zou zich nu gedragen als een perfecte begrafenisondernemer ? Een begrafenisondernemer organiseert de uitvaartplechtigheid voor een overledene. De K.P.-leiders vechten een wanhopige strijd tegen de dood. In plaats van in waardigheid te sterven, weigeren ze te erkennen dat het einde onvermijdelijk is. Ze maken zelfs nog verre toekomstplannen. Het beeld van de begrafenisondernemer kan ten hoogste toepasselijk zijn op Turf

zelf.

Nu kwijt hij zich van die taak met vrij veel sereniteit. Hij laat er zich zeker niet toe verleiden om na te trappen, ook al zou dat op begrip kunnen rekenen. Tenslotte is hij eruit getrapt ! En hij is eruit getrapt door een generatie die zich zonder twijfel aan Turf opgetrokken heeft. Hij is er niet uit getrapt door een stel oude stalinisten, die in een koude oorlogssfeer verkrampd waren tot een grimmig spiegelbeeld van de sovjet-politici. Hij is eruit getrapt door wat er over bleef van een jonge generatie die zo'n tien tot vijftien jaar geleden bij de K.P. gekomen was in de verwachting een levenskrachtige, open en democratische partij te vinden. Precies die jeugd plooit nu terug in een zelfde verdedigende houding op het moment dat het isolement groter en groter wordt. Om het met een boutade te zeggen : Turf is eruit getrapt door de nieuwe stalinisten ! Ironisch genoeg gebeurt dit net op het moment dat in de Sovjet-Unie Stalin definitief afgezworen lijkt te worden. Men kan aldus vermoeden dat Turf het drama dat hem overkomen is moet beleven als een vadermoord. Vandaar dat de manier waarop hij reageert respekt verdient.

Dat belet niet dat hij misschien toch een beetje te gemakkelijk zijn eigen verantwoordelijkheid in de ontwikkeling van zijn partij uit de weg gaat. Hij geeft toe dat hij bij de anderen op het perron is blijven staan op het moment dat een aantal belangrijke treinen voorbijkwamen. Maar dat is dan ook de enige passage waarin hij rechtstreeks toegeeft zich vergist te hebben. Hij heeft het ook over de bevrijding uit de tredmolen, maar hij onderstreept te weinig dat hij jarenlang één van de hoofdrollen gespeeld heeft in die molen. Hoe begrijpelijk het ook is dat hij dit niet doet, men kan er moeilijk

over zwijgen, wanneer men ziet dat hij niet alleen de doodsklok luidt over de K.P., maar meteen alle partijen in de put wil duwen. De herinnering is te vers, Jef. Wij horen u nog te levendig de weg, de enige weg, van uw partij aanbevelen. De houding van Turf doet een beetje denken aan die van een bekeerling, die plots de waarheid is ingegeven.

Hiermee wil niets anders gezegd zijn dan dat Turf niet hoeft uitgeroepen te worden tot een martelaar. Hij is door zijn partij uitgebraakt op het moment dat deze hem niet langer als leider kon verteren. Hij beseft dit trouwens goed. Hij is eruit gegooid omdat hij niet langer paste bij het rigied geworden denken van zijn partijgenoten. Hij zocht nog een nieuw leven in de Rode Vaan. Hij wilde die uitbouwen tot een open en progressief persorgaan, De Morgen van de weekbladen. Maar hij besepte niet dat zijn partij al veel te dood was om die stap te kunnen meezetten. Hij is persoonlijk aan de politieke dood kunnen ontsnappen, maar voor zijn achterban was het te laat. Dat heeft hij te laat ingezien. Anders had een mond-aan-mond-ademhaling misschien nog kunnen helpen. Hij had het geluk in een luchtbel terecht te komen. Maar zijn Rode Vaan kon daar niet meer bij. Die zal onvermijdelijk met de partij ten gronde gaan. Maar die val in het water gaat terug op een misstap waar Turf bij betrokken was. Nu spelt hij de politieke partijen de les, maar binnen zijn partij heeft hij jarenlang het roer vastgehouden. Men vertelt toch nog geen geheim als men erop wijst dat hij zowat alle sleutelposities kumuleerde ?

In 1980 publiceerde het V.M.T. een artikel van mij onder de titel 'Marx kontra de K.P.B.'. Ik had het stuk expliciet opgevat als een diskussietekst. In hetzelfde nummer gaf Turf mij een repliek die alle diskussie smoorde. Wat hij schreef komt daarop neer : de tekst bevat interessante en minder interessante stukken.

Wat interessant is wisten wij al. Maar hij zag niet waar ik het over had ; ik schreef toen dat de K.P.B. er niet in slaagde voldoende aansluiting te vinden bij nieuwe ideeën omdat zij vast bleef klitten aan verouderde denkpatronen. Het is geen tien jaar geleden dat de ideeën van de groep rond Boehm hem wezen op het euvel dat hem uiteindelijk de das omgedaan heeft. Het is misschien leuk om lezen dat hij achteraf de ideeën van die groep gevonden heeft, maar nu kunnen ze hem alleen nog filosofisch stimuleren. Toen zat er misschien nog enige verandering in.

Een begrafenisondernemer draagt doorgaans een vreemde naar het graf. Turf draagt zijn kind. Dat heeft hem inderdaad naar het leven gestaan, maar gaf hij het zelf wel alle levenskansen ? Wij zijn getuige geweest van een dramatische vadermoord, maar de vader kon toch ook plots niet meer overweg met de handicap van zijn kind. Het zou een generatie die het prachtig geprobeerd heeft onrecht aandoen wanneer niet beide kanten zouden belicht worden. En het is nog de vraag of in die wederzijdse omstrengeling ook Turf niet zal gestorven blijken te zijn. Hij ziet alleen nog heil in basisinitiatieven, al dan niet in de vage variante van het gewrik aan bestaande sociale structuren. Maar tegelijk geeft hijzelf toe dat die initiatieven slechts deelterreinen kunnen bestrijken. Wie een testament schrijft heeft doorgaans ook iets te verdelen. Maar het valt te vrezen dat Turf op politiek terrein niet veel meer overhoudt. Wij zullen zijn gedachtenis hoe dan ook in ere houden.

Luc Vanneste.

Is religie noodzakelijk voor politiek ?

De aan de KULAK bestaande werkgroep Duits Idealisme heeft een eerste cahier gepubliceerd met als titel : "Denken en doen. Over religie, filozofie en politiek bij Schelling en Hegel". Dit werkschrift bevat drie boeiende artikels van de hand van A. Braeckman, R. Devos en P. Cruysberghs. Deze artikels zijn helder en inzichtelijk geschreven - wat de toegang tot Schelling en Hegel heel wat vergemakkelijkt. Natuurlijk zijn deze artikels daarom nog geen ontspanningsliteratuur, maar inspanningsliteratuur.

De gemeenschappelijke stelling van het boek lijkt me te zijn dat de religie, wat in het boek en in de Vlaamse realiteit in feite neerkomt op het katholicisme, noodzakelijk is voor de politiek. Hegel verdedigde echter de stelling dat het protestantisme, en juist niet het katholicisme, noodzakelijk was voor de politiek. Het protestantisme is volgens P. Cruysberghs, in navolgiug van Hegel, de religie van de vrijheid, en alleen "een volk dat de vrijheid centraal stelt in zijn religie heeft daarin de grondslag voor een vrije staat. Alleen een kristelijke kultuur biedt, althans principieel, garanties voor een vrije staat. Andere religies blijven beneden de maat" (p. 66). Het is niet zo dat elke kristelijke kultuur voor Hegel garanties biedt voor een vrije staat; het is een protestantse kultuur die dat doet, want het katholicisme is voor Hegel nog een religie van de onvrijheid (p. 67 e.v.). Het is kenmerkend voor de bundel dat de anti-katholieke stellingen van Hegel verdoezeld worden in algemene formuleringen over het kristendom of de religie. Kritische consequenties worden er uit de teksten van Hegel met betrekking tot de katholieke godsdiensdienst niet getrokken.

Antoon Braeckman probeert vanuit Schelling de noodzaak van de religie voor het politieke handelen aan te duiden, door de politieke noodzaak van een nieuw-religieus gekleurde utopie, een nieuwe mythologie te verdedigen. Deze nieuwe mythologie moet dienen als legitimatie voor een nieuwe sociale en ethische orde. Ze vervangt dus de traditionele legitimatieinstanties (natuur, God, traditionele godsdiensten), die gesneuveld zijn door de rationele kritiek van de Verlichting. De rationalistische gemeenschapsordering van de Verlichting voldeed echter ook niet, daar zij "het primaat van de vrijheid boven de rede" opgaf. Daarbij, "wie dat verlangen naar een transcendentie (legitimatie) zou willen afschaffen, zou de mens niet alleen - in een sentimentele zin - kwetsen in zijn 'verlangen naar het oneindige' (...) maar zou vooral die instantie opgeven in wiens naam de absurditeit en de onverschilligheid van de werkelijkheid kan aangeklaagd worden ..." (p. 25 - 26). In zijn later werk concipieert Schelling de nieuwe mythologie als een filosofische religie, als een religie van de geest of als een universele Kerk. Maar is het utopisch ontwerpen van ideale gemeenschapsordeningen niet juist een vlucht voor de concreet-aardse, dikwijls pijnlijke realiteit? Is de religieuze utopie, los van elke geïnstitutionaliseerde godsdienst, niet reeds opium van het volk? Is daardoor niet juist de religie de ontkenning van een noodzakelijk politiek handelen, dat concreet gericht is op de opheffing van pijnlijke en kwetsende wantoestanden? Ligt daarin zelf niet een onverschilligheid besloten? Zijn de concreet menselijke pijnervaringen al niet een voldoende legitimatie voor een verbetering van het bestaande? Bestaat de redelijkheid niet juist daarin dat men deze wantoestanden aanpakt in plaats van zweverig weg te vluchten in vrijblijvende speculaties over mogelijks betere maatschappijordeningen? Filosofie is

kritiek, geen constructie van utopieën.

Rob Devos probeert bij Hegel de relevantie van de religie, en van haar opheffing, voor een maatschappelijke praxis na te gaan. In de religie geeft de mens zich rekenschap van de gerealiseerde en de te realiseren zin. "De religie omvat namelijk een geheel van *voorstellingen* - verhalen, rituelen, dogmatische teksten, geloofsbelijdenissen - waarin een gemeenschap haar zicht op haar historisch in-de-wereld-zijn uitdrukt. In die zin vormt de religie het *zelfbewustzijn* van de bestaande geest." (p. 31, cursivering door R. Devos) Maar een "terugkeer naar een religie die het Absolute op een aan de mens vreemde manier voorstelt is voortaan onmogelijk, of veeleer anachronistisch, geworden." (p. 35) In het christendom, namelijk in de menswording en de kruisdood van de zogenaamde Christus, wordt nu nog steeds het absolute als een bestaand zelfbewustzijn, als een werkelijke mens, onmiddellijk en zintuiglijk aanschouwd. Hierdoor zijn - wat nodig is voor een zinrijk zelfbewustzijn en een zelfbewuste realisatie van de vrijheid - het algemene en het singuliere tot verzoening gekomen. Deze religieuze verzoening blijft echter gebrekkig: "Het is volgens Hegel typisch voor de religie dat ze de verzoening ter sprake brengt als een waarheid die uiteindelijk toch vreemd blijft aan het menselijk zelfbewustzijn zelf." (p. 40) Daarom moet de religie opgeheven worden in het zogenaamde absolute weten, waarbij de zin van de werkelijkheid en van de geschiedenis zich niet langer meer buiten het zelfbewustzijn afspeelt. De mens neemt die dan voor zijn eigen rekening. "Wat in het kristendom slechts voorgesteld werd, de verzoening van God en mens, van de zin en de geschiedenis, herhaalt zich thans als het weten van het bewustzijn zelf en als zijn bewuste doen: het zelfbewustzijn laat de religieuze inhouden maatschappelijk en historisch functioneren." (p. 44) De opheffing van

de religie in het absolute weten is dus geen vernietiging van de religie. Er is volgens Hegel "binnen de cultuur een instantie noodzakelijk die de ultieme zin van het menselijk handelen tot voorstelling brengt. De kristelijke religie kan bij uitstek die functie vervullen..." (p. 47), en niet een nieuwe religie zoals Schelling en andere romantici die voorstellen.

Enerzijds wordt dus door Hegel de kristelijke religie als iets dat vreemd blijft aan het menselijk bewustzijn beschouwd. Anderzijds zou deze religie de beste uitdrukking van de ultieme zin van het menselijk handelen zijn. Ligt de ultieme zin van het menselijk handelen dan buiten het menselijk bewustzijn zelf? Is het het willen opgaan in een absoluut iets dat de mens bevrijdt van zijn aardse, al te menselijke, en dikwijls lastige en pijnlijke beslommeringen? Is het niet het terugverlangen van de gelukzalige toestand in de moederschoot; is het niet het oceanisch gevoel? Is religie in feite niet de wens terug infantiel te worden? Hoe zo iets noodzakelijk kan zijn voor een serieus menselijke politiek, dat mag god of klein pierke weten? Wie het menselijk leven met al zijn conflicten niet aankan, moet en mag zelfs niet aan politiek doen. Hij ziet het politieke toch niet als een werk van de mens zelf, maar als loutere realisering van religieuze, goddelijke, niet-menselijke idealen. Wie niet-menselijke idealen wil realiseren, bedreigt de mensheid.

Guy Quintelier.

Internationaal Husserl-colloquium te Leuven, van 21 tot 24 september '88.

Omdat in Leuven het Husserl-archief gevestigd is, denkt men wel eens dat de fenomenologie, voor wat België betreft, bij uitstek beoefend wordt aan het Hoger Instituut voor wijsbegeerte te Leuven. Maar eigenlijk is dat niet het geval. Want daar lijkt het fenomenologisch denken nu wel grotendeels uitgeroeid door Derridaans geïnspireerde speculaties over de taal, de 'schriftuur', het 'spoor', de 'differentie', enz.,. En toch blijft het nog de vraag of wij, moderneren of 'post-modernen', lijden aan een tekort aan symboliek en aan gevoel voor het symbolische en niet, omgekeerd, aan een teveel aan symboliek en een tekort aan betrokkenheid op evidenties binnen onze zintuiglijke leefwereld. Deze tweede stelling wordt verdedigd door onze groep 'Kritiek'.

Een woordje over een paar voordrachten waar ik bij was. De inleidende voordracht werd gehouden door Klaus Held (Wuppertal), onder de titel : *Heimwelt-Fremdwelt-die eine Welt*. Daarin stelde hij dat de enige, niet gewelddadige manier om vreemde culturen toegankelijk te maken erin bestaat al die particuliere werelden te zien als verschijningsvormen van éénzelfde werkelijkheid, van een ten-grondslagliggende substantie waarop al die werelden een verschillend perspectief hebben. Die substantie en de structuur van het spel van perspectieven zijn objekt van eenzelfde, éénmakende, universele rationaliteit. Dat is dé idee van de antieke Griekse wijsbegeerte, de grote idee van Europa, die ook Husserl meende te moeten verdedigen.

Een pleidooi dus voor de verdere Europeanisering van de wereld omdat Europa het universele vertegenwoordigt! Het is een stelling die zeer twijfelachtig is

geworden. Het is niet in te zien hoe een begrip van het universele tot een beter begrip van het particuliere zou leiden en niet veeleer daartoe een obstakel vormt. Maar de pluralistische geest, die nu zo in de mode is, die zo tolerant is, maakt het zich nog gemakkelijker. Die is vaak niet meer te onderscheiden van pure onverschilligheid, van cynisch conservatisme.

Boehm raakte dezelfde kwestie aan, maar wierp er een heel ander licht op en hij maakte daarvoor eveneens gebruik van Husserl, namelijk van diens voorlezingen over logica en kennisleer uit 1906/1907 (uitgegeven door U. Melle in Husserliana Bd. XXIV). Tegenwoordig wil men niet meer weten van het probleem van de fundering van inzichten, uitspraken, theorieën zoals Husserl het zich nog stelde. Maar dat belet niet dat er veel geraisonneerd wordt en dogmatisch gesteld. Logische afleidingen uit axioma's, definities of hypothesen zijn nog geen garantie voor redelijkheid. Husserl begreep dat de uitgangspunten zelf moeten gefundeerd worden en dat dit niet kan door ze op hun beurt af te leiden uit nog andere vooropstellingen maar dat dit moet gebeuren in subjektieve akten die in zichzelf verantwoord zijn.

Meer bepaald moet dit ook gebeuren voor de wetenschap zelf. Er blijkt dan dat deze gefundeerd is in een bijzonder soort subjektiviteit, een die niets anders beoogt dan de subjektieve, lichamelijke-geïnteresseerde betrokkenheid op de leefwereld af te breken om het op-zichzelf-zijnde in het zicht te krijgen. Dat voert tot een heel andere wetenschapskritiek dan die van Heidegger : niet een machtsgreep van de mens over de natuur maar een afstand doen van eigen initiatief vanuit praktische doelstellingen en een zich overgeven aan objektieve mechanismen zou karakteristiek zijn voor onze wetenschappelijke

beschaving. Eveneens vanuit Husserl moet de Europeanisering dus radikaal in vraag gesteld worden!

U. Melle had het over Husserls filosofie van de waarden, en dit naar aanleiding van zijn editie van een nieuw deel van Husserliana met bijdragen over ethiek en waardenleer. Husserl beschrijft de 'niet-objektiverende' akten in analogie met de objektiverende. Ook zij zijn intentioneel gericht en hebben hun intentioneel correlaat aan de objekt-zijde. Zo is ook bv. het aangename een aspekt dat zich, evenals een kleur, aan het ding vertoont binnen het perspectief van een waarderende akt die een eigen soort akt is naast de cognitieve akten. Het feit dat Husserl hier bestendig zijn toevlucht zoekt tot de 'analogie' met de objektiverende akten, wijst toch op een zekere starheid van zijn kant. Op het gebied van de ethica levert het weinig op. Hier ligt niet het beste van Husserls werk.

Johan Moyaert

Postmodernisme en ethische rationaliteit. Een reeks lessen, georganiseerd door Freddy Mortier, aan de universiteit te Gent, eerste semester '88-'89.

Uit de voordrachten over Heidegger, Lacan, Foucault, Derrida kan men zich al een goed beeld vormen van de fundamentele trekken van de post-moderne filosofie.

De Schutter ziet in Heidegger een voorloper van het post-modernisme omdat hij de cartesische subjectiviteitsfilosofie, als grondslag van het modern humanisme, in vraag stelt. De moderne mens heeft zich opgeworpen tot het 'subjezt' dat zich in het centrum van alle zijnden stelt, en dat het zijn van de zijnden zoekt en vindt in hun voorgesteld zijn. De wereld is beeld geworden, het geheel van al wat is wordt zo opgevat dat het pas echt tot bestaan komt in het stellende subjezt dat de voorgestelde zijnden controleert en er zo over beschikt. Zodoende wordt vergeten dat de mens eerst aangedaan wordt door een 'phusis', door een vreemd gebeuren dat op de mens aanspraak maakt, door de stilte van het zijn, dat een gave is. Zelfs dit vergeten zelf wordt vergeten. De opgave voor het post-moderne denken is dan ook opnieuw aandacht te vragen voor dat wat zich geeft terwijl het zich terugtrekt : het niets, het toeval, de verborgenheid, de dood.

In zijn uitzetting over Lacan heeft C. Van Kerckhove de hele genese van het subjezt gereconstrueerd zoals Lacan die zich voorstelt. De eind-positie is die van het talige wezen dat zichzelf heeft ontdekt als onophefbaar tekort-aan-zijn. Het verlangen dat constitutief is voor het menselijke bestaan, is onnoembaar. Als het tot stilstand komt in een objekt, geraakt het subjezt geblokkeerd. Precies de éénduidigheid van het verlangen is ziekmakend volgens Lacan. En deze fixatie wordt pas doorbroken door zich opnieuw over te

geven aan de meerduidigheid van het spel van de betekenars waarin het verlangen zich poogt uit te drukken.

F. Mortier gaf een inleiding tot het werk van Foucault. Dit is ontstaan tegen de achtergrond van de anti-psihiatrie, die de attributie van de categorie 'mentaal ziek' aan een subjeht ongejustifieerd acht omdat mentaal zieken enkel maar mensen zijn die afwijken van de heersende sociale normen. Foucault gaat nog verder en stelt dat psychiatrische categorieën enkel betekenis hebben binnen de regels van het discours dat gehanteerd wordt. Deze kategorisering hebben een sociale funktie, een disciplinerende rol. In de 60er jaren groeit ook het protest tegen het gevangeniswezen, de dokter-patiënt verhouding, het welzijnswerk, de macht van de ouders tegenover de kinderen, de jeugdrechtbanken, de vrouwen-onderdrukking, het racisme, de betutteling van de homofielen. Al deze protesten zijn niet meer onder één noemer te brengen van één allesoverkoepelend belang, van één begrip van Emancipatie zoals de 'bevrijding van het proletariaat'. Het zijn, aldus Foucault, protesten tegen de ongecontroleerde machtsuitoefening van 'specialisten' die aanspraak maken op competentie, het zijn gevechten tegen de manier waarop individuen macht uitoefenen binnen lokale, konkrete relaties. De emancipatie heeft vele dimensies. Iedere groep onderdrukten bepaalt voor zichzelf wat emancipatie is, en het is principieel onmogelijk te beslissen wat het doorslaggevend konflikt is.

Het centrale thema van Derridas eerste filosofie, waar P. Willemarck het over had, is de verdrukking van het schrift in onze traditie. De prioriteit van het gesproken woord is wezenlijk voor de idee van waarheid : omwille van het etherische van het uitgesproken woord wordt gemakkelijker de illusie van de

aanwezigheid van het betekende opgeroepen. Het is de rede die de verbeelding ertoe brengt de taal te vergeten. Maar elke tegenwoordigheid voor het bewustzijn is doortrokken van afwezigheid wegens de ondoorzichtige, arbitraire materialiteit van de woorden, die in het spel van hun onderlinge opposities effecten te weegbrengen die niet gerecupereerd kunnen worden door het bewustzijn. De arbitraire materialiteit van de betekenaars is het spoor van discriminaties, strategieën. Het schrift wordt verdrukt omdat men de illusie wil handhaven dat de referent de oorsprong is van de betekenis en niet de 'niet-oorspronkelijke' oorsprong van de taal.

Heeft het post-moderne denken inzichten verworven die ons helpen de verkeerdheden van de moderne beschaving recht te zetten? Cruciaal is de vraag of het moderne juist begrepen is. Heideggers kritiek op Descartes in *Die Zeit des Weltbildes* (1938) is maar flauw gefundeerd. (Descartes wordt trouwens niet één keer geciteerd.) Wat bij het cartesische subjekt juist zo opvallend is, is dat het tot stand komt door de afbraak van elke menselijk-subjektieve, lichame-lijk-geïnteresseerde betrokkenheid op de leefwereld. Niet een machtsgreep van de mens over het Zijn lijkt modern, maar de aanpassing van de mens aan objektieve natuurwetmatigheden in de hoop door die onderwerping macht te verkrijgen. (Bacon : 'natura nonnisi pando vincitur'.)

Zijn het scepticisme, het relativisme, die de post-moderne geest kenmerken niet nog een gevolg van de destrukatieve werking van het objectiviteitsideaal, dat rationaliteit identificeert met de kennis van wetmatigheden? Tegenover dit ideaal van absoluut zekere kennis is elke subjektieve stellingname, hoezeer ook gefundeerd in menselijke noden, onjustifieerbaar.

Johan Moyaert

RECENSIE

Tirannie van de utopie.

Anders Ehnmark, *De geheimen van de macht. Een essay over Machiavelli (Het wereldvenster/EPO, 1988).*

Het machiavellisme staat in ons taalgebruik voor wreedheid, geweld, zonder skrupules absolute macht nastreven, macht verwisselen met geweld of nog smeerlapperij in de politiek. Machiavelli op wie de term teruggaat zou verantwoordelijk zijn voor dit alles. Uiteraard niet omdat hij het geweld zou uitgevonden hebben. Maar doordat hij een handleiding heeft geschreven voor het verwerven en behouden van macht zonder bekommerd te zijn om de moraal, en doordat hij voortdurend hamerde op de doelmatigheidseis, heeft hij reeds eeuwen voor verontwaardiging gezorgd. Ook nu nog, en bij de meest verlichte geesten. Wat daarbij opvalt is dat de verontwaardiging vooral vanuit theoretische hoek komt. Als hij al zijn minachting kan overwinnen en zich inlaat met deze zó realistische, ondialektische, volkse literatuur, voelt de klassieke filosoof zich klaarblijkelijk 'beetgenomen' door een 'schurk'. De praktische mens daarentegen, d.w.z. de 'politikus', kent Machiavelli doorgaans beter, doch zelden in klaarlichte dag. Maar het weze opgemerkt dat er ook nog een andere filosofische lectuur bestaat die de betekenis van de Florentijn ziet in een poging tot definiëren van een politieke etiek. Deswege wordt het politieke gebeuren of de 'macht' ontdaan van alle hemelse of duivelse trekken. Denkers als Gramsci en Merleau-Ponty hebben daar reeds op gewezen. En zo ook in een zekere zin Anders Ehnmark in "De geheimen van de macht", pas vertaald bij EPO. Naar aanleiding van het verschijnen en bij wijze van onderhoudend keuveluurtje werden op het Andere Boek op 16 oktober Kruithof en Tobback gekonfronteerd, door een klaarblijkelijk zeer geneerde en

onhandige EPO-uitgever. Een volstrekt antimachiaveliaanse bedoening : onzakelijkheid, kritiekloosheid en verontwaardigde moraliserende termen waren troef. En we kregen eens te meer een bevestiging van de kloof die er is tussen politiek en filosofie. Een bevestiging ook van die steeds terug kerende tendens van "privatisering" van de fenomenen. Onze aandacht is nooit gericht op de aard van de politiek, wel op de aard van de politici. Deze keer was het dan ook Tobbacq met sympathie voor Machiavelli die het moest ontgelden. Men zou haast denken dat Ehnmarks essay "per ongeluk" is vertaald en verschenen. Nochtans bestaat er, en zelfs in Vlaanderen, een fenomenologische denkrichting die de zaken op onbevooroordeelde, rationele én kritische manier bekijkt, die staat achter een "politieke filosofie", en die Machiavelli wél ernstig neemt. Tobbacq en het boekje verdienen beter.

In een luchtige, eenvoudige stijl probeert Anders Ehnmark de betekenis van Machiavelli's denken uit te schrijven. Een minachtende houding noch moraliserende verontwaardiging volstaan om het grote succes van Machiavelli te verklaren. Hij heeft zelf weinig geschreven, maar is sinds de 16de eeuw geen moment onbesproken gebleven.

Als je de Florentijn nu leest, ben je enerzijds geneigd tot een historiserende interpretatie die wel verklaart, maar waardoor elke betekenis verloren gaat. Anderzijds ben je geneigd de tekst te interpreteren in functie van de hedendaagse tijd met zijn vragen en problemen.

Ehnmark verkiest tenslotte de tekst met actuele betekenis, maar voelt zich het hele werk door heen en weer geslingerd. Daarvan getuigen de vele moraliserende uitingen ("gangsterwereld", "schurkenstreken", "smeerlapperijen") en vooral de opvatting dat poli-

tiek met de munt van geweld wordt betaald. Tenminste zo leest Ehnmark Machiavelli, maar dat laat veronderstellen dat Ehnmark zélf nog diabolische trekjes aan de macht toekent.

Zo je de tekst ontdoet van alle franjes, tranen of gemopper, komen als cruciaal drie punten naar voren. Ten eerste welke precies de verhouding is tussen politiek en moraal. Vervolgens dat er niet zozeer verschillende lekturen van de machiavelliaanse tekst bestaan, dan wel verschillen in de waardering. En tenslotte of Machiavelli een antwoord geeft op het probleem dat uit de bevrijding er steeds een nieuwe onderdrukking ontstaat die niet voorzien was. Het grote voorbeeld voor ogen is de geschiedenis van de Sovjet Unie.

In een notedop samengevat valt Machiavelli's machtsvraagstuk in twee stukken uiteen. Enerzijds is er het verwerven van macht, door Ehnmark geduid als het probleem van de bevrijding. Anderzijds is er het behouden van macht, of het probleem van de vrijheid. Zeer juist interpreteert Ehnmark dat, als moraliteit met doelen te maken heeft, voor Machiavelli bij de machtsverwerving geen etiek bestaat. Het enige doel is daar immers de machtsverwerving zelf. Terwijl het behouden of gebruiken van macht alles met etiek te maken heeft. Machiavelli concentreert zijn analyse vooral op de rol van toeval en (politieke) vaardigheid en op het voortdurende konflikt tussen eigenbelang en algemeen belang dat gestalte krijgt in de klassenstrijd. Deze is noodzakelijk; zonder oppositie en onenigheid is het publieke leven altijd al gereduceerd tot het eigenbelang van een bepaalde klasse. Machiavelli is materialist wat niet belet dat precies hij het belang van de schijn heeft onderstreept. Deze schijn heeft te maken met de grenzen van macht, met het feit dat politiek net als kunst bestaat in een domein waar de ontmoeting met anderen doorslaggevend is. Politieke handelingen overstijgen

de zuivere goede wil, want krijgen hun betekenis pas door de interpretatie die anderen eraan geven. Ehmmarks besluit : het cynisme dat het doel de mid-delen 'heiligt' is eigen aan vrome katholieke schrijvers. Aan Machiavelli is een combinatie eigen van een pessimisme van het verstand met een optimisme van de wil. Toen, begin 16de eeuw, was zijn concreet doel de vorming van een nieuwe Italiaanse staat, of de bevrijding van Italië. De verschillende politieke waarderingsen, nu en vroeger, betreffen niet de juistheid van Machiavelli's beschrijvingen maar wel het feit zelf, door Machiavelli voorspeld, dat de bevrijding steeds diktatoriaal wordt. Politiek is een kwestie van nooit aflat en altijd op zijn hoede zijn. Met het probleem is dus eigenlijk al Machiavelli's antwoord gegeven. De uitkomst van een bevrijdingsonderneming is steeds onzeker. Omdat voor de bevrijding gedurende een moment alle macht moet gebundeld worden. En voor de vrijheid is precies het omgekeerde nodig. Machiavelli heeft begrepen dat door de droom de ergste onderdrukking kan ontstaan. De dromer is immers naïef. Denken dat met de tijd het goede zich vanzelf zou realiseren is niet alleen onzin, maar bovendien nefast voor het samenleven. De vooruitgangsutopie op politiek vlak is tiranniek. En dat is uiteraard het probleem van de Sovjet Unie, sinds '36 maar ook vandaag nog. Je kan je niet ontdoen van een macht zonder een andere te kreëren, als tegenmacht, dus moet je steeds op je hoede blijven.

Sonja Lavaert

KRITIEK

R E E K S   A F Z O N D E R L I J K E   U I T G A V E N

Zopas is een tweede druk verschenen van :

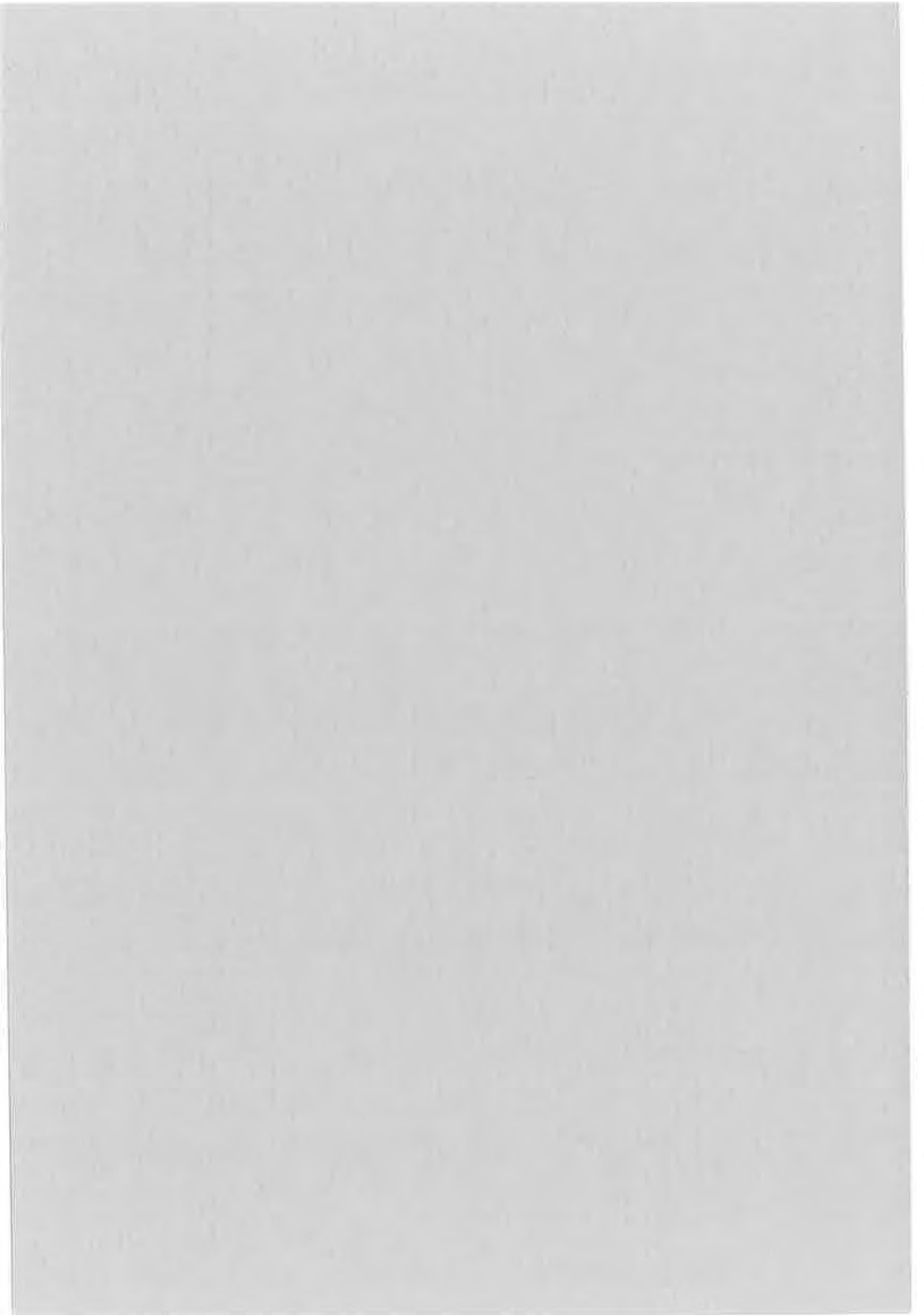
Ludo Abicht : "Brood, rozen en utopie."

Ook nog verkrijgbaar is :

Lode Frederix : "Te weinig democratie ?
Principiële beschouwingen over het ideaal van de Westerse democratie."

Het eerste boek is te verkrijgen door storting van 300,-BF + 20,-BF verzendingskosten, het tweede door storting van 280,-BF + 30,-BF verzendingskosten, op de rekening 448-0600001-57 van KRITIEK, Blaudijnberg 2, 9000 Gent.

Politieke stellingname : Poging tot een bijdrage tot de verduidelijking van de eisen gesteld aan een 'nieuw politiek denken'.	p. 3
Johan Clarysse : Over de mogelijkheid of de onmogelijkheid van een duurzame vrede.	p. 14
Vilho Harle : Religieuze en politieke tegenstellingen in onze Europese culturele erfenis : implicaties voor de Europese eenheid	p. 36
Willy Weyns : Over aktieve geweldloosheid	p. 54
Johan Niezing : Defensiepolitiek : het geval PPBS. Over kwasi-rationaliteit.	p. 61
Luc Vanneste : Afscheid van de klassenstrijd?	p. 94
Kroniek	p.125
